

Turbucz Péter

A folytatódó küzdelem Marczali Henrik nézetei a háborús felelősségről az 1920-as években¹

Háttér – A magyar historiográfia egyoldalú Marczali-képe és a háborús íráások

Történetírásunk – Gunst Péter nyomán – Marczali Henrik történészi teljesítményét az utóbbi időig kizárólag az ismert nagymonográfiákon mérte, és az életművet hozzávetőleg az 1915-ös évvel, közelebbről a *Hadserg élelmezése az 1788–90-iki háborúban* című *Századok*-tanulmány² megjelenésével zárta.³ Marczali háborús propagandában betöltött szerepének megismerésére a *nagy háború* centenáriumáig kellett várni, amikor is a történeti kutatás már hosszabb ideje az értelmiségi motivációk és felelősség vizsgálata felé fordult.⁴ A történész pályafutását az első világháború előestéjén a historiográfiai kutatás ma már nem tekinti lezártnak.⁵ A „kisebb horderejű” háborús előadásai mellett az időszak egyetlen, magyar nyelvterületen megjelent, átfogó történetpolitikai szintézise az 1918-as *Világpolitika és világ-gazdaság*, vagy a Horthy-korszak emlékezetpolitikájának alapjait is meghatározó, *Hogyan készült a nagy háború?* című, 1923-ban megjelent műve⁶ azt látszanak bizonyítani, hogy karrierje 1914 után új formát öltött. Írásai pedig egy reflexív korszak kezdetét jelentették.

Marczali Henrik tehát aktív maradt a szarajevói események után is. Annak ellenére, hogy – a két világháború közötti elhallgatások nyomán⁷ – életművét sokáig tudatosan nem kötötték össze az eseménnyel, több tucat publikációt szentelt a világháború kérdéskörének. Egészen a harmincas évek elejéig foglalkoztatta a téma. A háború után elhatározta, hogy addigi megállapításait minél szélesebb plénum elé tárja, hogy tisztázza Magyarországot, I. Ferenc József magyar királyt és Tisza István miniszterelnököt a háború ki-

¹ A tanulmány elkészítésében nyújtott segítségéért köszönettel tartozom Bárány Zsófiának, Törő László Dávidnak és Turbuczné Megyesi Ildikónak.

² MARCZALI 1915a.

³ GUNST 1982. 20–21.; GUNST 1983. 176–177.

⁴ Néhány fontos munka a témában: HOERES 2004; PROCHASSON 2012; GÓRNY 2018; magyar nyelvterületen: BIHARI 2014. 237–238.; CSEJTEI 2015; TAKÁCS 2017. 28–32.; SZÖTS 2020; BALÁZS 2021.

⁵ DÉNES 2021; DÉNES 2022a. 227–251. Érintőlegesen: HUSZÁR 2020.

⁶ MARCZALI 1918. és MARCZALI 1923. A művek feldolgozása: DÉNES 2022a. 244–250.; SZÖTS 2020. 89–90.

⁷ DÉNES 2022b. 81.

robbantásának felelőssége alól. Amíg az uralkodót hű alattvalóként erősnek és igazságosnak mutatta, addig Tisza esetében a tulajdonában lévő dokumentumokat megismertette a magyar újságolvasókkal, valamint az angol-szász történészvilággal.

Tanulmányomban a *Hogy készült a nagy háború?* című, 1922-ben *Az Estben* megjelent cikksorozata utáni időszak írásait tekintem át 1934-ig bezárólag. Rekonstruálom a témafeldolgozások mélységeit, valamint a nagyobb összefüggésekre fókuszálva érintőlegesen bemutatom, mennyiben tért el a történész korábbi háborús toposzaitól. Az *Emlékeim* 1931-ben megjelent háborús fejezeteinek ismertetésére terjedelmi megfontolásból nem térek ki.

Előzmények

A politikai események világháborúvá eszkalálódása után Marczali – azonosulva a Monarchia és szövetségesei hadicéljaival – hazafias kötelességének tartotta, hogy szaktudását a magyar háborús célok szolgálatába állítsa.⁸ Döntése nem tekinthető kivételesnek, hiszen Németország neves történészei, köztük Georg von Below, Erich Marcks, Friedrich Meinecke, Otto Hintze, a kormány támogatását mindannyian magától értetődőnek tartották.⁹ A *Századok*, a *Budapesti Szemle* és a *Magyar Figyelő* háborús számaiból kiderül, hogy Marczali példáját követte többek között Angyal Dávid, Gratz Gusztáv, Csánki Dezső és Yolland Arthur.¹⁰ A *szellemi mozgósítás* jegyében Marczali többségében olyan műveket publikált, amelyek teoretikus alapját jelentették Magyarország mint nagyhatalom háborús célkitűzéseinek.¹¹ Ez elsősorban olyan szaktanulmányok közreadását jelentette, amelyek történelmi példáin keresztül a történész belpolitikai vagy gazdasági hatást remélhetett.¹² Egyebek mellett abban bízott, hogy írásainak tanulságait levonva Tisza István, Teleszky János, Hazai Samu és más politikusok majd jobb döntéseket hoznak. Például a már említett *Hadserég élelmezése* című tanulmánnyal bevallottan a hadigazdálkodásban elkövetett hibákra hívta fel a

⁸ DÉNES 2022a. 227.; ROMSICS 2023. 172. A szakirodalom ezt a jelenséget az önvédelem érzésének növekedésével magyarázza, amely minden más szolidaritási formát felülírt. AUDOIN-ROUZEAU – BECKER 2006. 80.

⁹ SZABÓ 2014b. 301.; POLLMANN 2015. 52–53.

¹⁰ Berzeviczy Albert ráadásul látszólag teljesen átvette Marczali nézeteit a védekező háborúról. GALI 2014. 20. Romsics Gergely a háború pártolói között említette még Thallóczy Lajost és Márki Sándort is. ROMSICS 2023. 126–127.

¹¹ MARCZALI 2000. 286–308. Az értelmiség szellemi mozgósításáról lásd BALÁZS 2021. 73–127.

¹² A kérdésben más álláspontot foglalt el: DÉNES 2022a. 227–251. A háború végéig számos rendezvényt szerveztek az értelmiség mobilizálása érdekében. Erre azonban az újonnan alapított szervezetek mellett bekapcsolták a háborús propagandába az egyetemeket és az ismert tudományos társaságokat is. Így történhetett, hogy az MTA-n, a Kisfaludy-Társaságban, de még a budapesti tudományegyetem kiadványaiban is hosszú időn keresztül az *augusztusi láz* szellemisége köszönt vissza. BALÁZS 2021. 21–36.

figyelmet,¹³ míg az 1915-ös *Botond monda történeti kapcsolataival*¹⁴ – segítve a propaganda hőskultusz-építését – a katonaeszmények dicsőítését szerette volna megalapozni és egyfajta ősi nemzeti karakterként felmutatni.¹⁵

Tehát annak ellenére, hogy ezen munkáknak létezik egy kanonizált, a hangulatkeltéstől és a nacionalizmustól leválasztott olvasata (tulajdonképpen ebben rejlik Marczali zsenije), a korabeli újságok többsége, az értelmiség és a történész szakma háborús szerepvállalásának hazafias termékeiként, a *szellemi mobilizáció* újabb eredményeiként ünnepelte azokat.¹⁶

Sorra véve a Monarchia és Németország ellenségeit, a *Belgrádról* készített publicisztikák¹⁷ sem csupán ismeretterjesztésre szolgáltak. A *háborús láz* közepette ezek Magyarország történelmi jogát, egyúttal gyarmatosító és kultúrmissziós feladatait hangsúlyozták a Balkán felett. Az *Italice Res* című füzetben¹⁸ az északi területek elleni háborúkat elemezve Marczali uralkodói kötelességgé tette az „áruló” Olaszország gyengítését.¹⁹ A legérdekesebb olvasattal talán a cári Oroszországról tett kijelentései bírnak.²⁰ Marczali az orosz fenyegetés elhárítását katonai, s diplomáciai tekintetben is létfontosságúnak, egyúttal sorsdöntőnek tartotta. Az 1849-es események, na és persze a háború első évében lezajlott őszi–téli orosz betörések²¹ hatására mintha meggyőződésévé vált volna, hogy a dualista állam lakóinak léte attól függ, képes-e a hadsereg előbb megállítani, majd a saját területén legyőzni a cári Oroszországot, az emberéletekkel nem törődő agresszort.²² Az 1917-es oroszországi forradalom, amely Magyarországon is polarizálta a közvéleményt, a történészen ugyanakkor kettős érzést keltett. Egyfelől reménykedett, hogy a belpolitikai változások kedvezően hatnak majd az ország háborús szereplésére, valamint régóta aktuális reformokat hozhatnak. Másfelől aggódott a politikai átalakulás iránya, illetve a várható terror miatt.²³ 1916-ban, Lengyelországról tartott egyik háborús előadásában²⁴ mély szimpátiával szónokolt a lengyelégről (a témafeldolgozásra vélhetően a kül-

13 MARCZALI 2000. 302.

14 MARCZALI 1916a.

15 Marczali a modern, itthon elsősorban Gyáni Gábor által felvázolt értelemben nem épített hőskultuszt. Nála a magyarság mint államszervező, harcos katonanép eszményítése és még inkább a közkatona egyéni tettei jelentőségének kidomborítása jelent meg. Ugyanakkor nincs nyoma nála annak a történetírói meggyőződésnek, mely szerint a heroizmust össze kellene kötni a hősi halállal. GYÁNI 2016. 157.

16 Ez nem csupán Marczali műveire igaz, hanem hosszabb-rövidebb ideig az értelmiség egészére is. BALÁZS 2021. 73–106.

17 MARCZALI 1914b; MARCZALI 1917b. stb.

18 MARCZALI 1915b.

19 ROMSICS 2023. 127.

20 A témát hosszabban érintette: DÉNES 2022a. 241–244.

21 A témáról átfogóan lásd POLLMANN 2016. Részleteiben: SUSLIK 2016. 54–60.; TUTUSKÓ 2016. 87–98.

22 MARCZALI 1915c. 101–102.

23 MARCZALI 1917a; BALÁZS 2021. 236. és 243.

24 MARCZALI 1916b; MARCZALI 2000. 302–303.

ügyből kérték föl). Országukat – melyet a széthúzás tett tönkre – valamilyen formában, ha nem is a történelmi határvonalakon belül, de mindenképpen szükségesnek találta feltámasztani.²⁵

A határkérdést illetőleg nem hagyható figyelmen kívül a *Románia hadüzenete* című rövid elemzése sem,²⁶ amelyben amellől kardoskodott, hogy ez az állam veszélyt jelent a keleti határookra, főként Erdélyre nézve.²⁷ Területek elcsatolásával, sőt a katonai megszállás fenntartásával a régió pacifikálását szorgalmazta. Az olasz, lengyel és román kérdés kapcsán különösen igyekezett úgy bemutatni a témát, hogy az eseménytörténeti elbeszélése mögött húzódó komplex megközelítés és tárgyilagos mérlegelés alapján az olvasó, pontosan ezekre a következtetésekre jusson. A világháború előrehaladtával fokozottabb figyelmet szentelt a felelősség kérdésének is, amelyet egyre inkább a franciákra és kisebb részben az angolokra hárított.

Részben ezen nézeteinek történelemfilozófiai szintézisét jelentette az összeomlást megelőzően publikált *Világpolitika és világgazdaság*.²⁸ A könyvben egyfelől a geopolitikai súlypontok kelet-nyugati irányát rajzolta föl, másfelől a hosszan ismertetett nagypolitikai folyamatok mozgatórugójaként mutatta fel a tenger és a tengeri kereskedelem jelentőségét mint a gyarmatosítás feltételét is megteremtő legfőbb alapot.²⁹ Gondolatai újszerűségével 1918-ban azonban már alig foglalkoztak, így hazafiúi érzelmektől vezérelve (valamint egy újabb külügyi megbízásnak eleget téve) előbb a trianoni békeszerződés igazságtalanságaira hívta föl a figyelmet, majd pedig – a *Világpolitika és világgazdaság* téziseit következetesen végiggondolva – az angol–magyar gazdasági kapcsolatok mielőbbi javításán dolgozott. Azt tanácsolta, hogy a regionális katonai középhatalmaknak, mint amilyen Magyarország, egy világtengereket uraló nagyhatalom szövetségét kell keresnie. Ezzel kapcsolatban fontos munkájának tekinthető a *Cobden történeti jelentősége* című beszéde,³⁰ melyben a britek már közel sem tűntek föl olyan negatívan, mint a „revansra vágyó” franciák vagy a „pánszlávizmus apostolai”, az oroszok, amely megközelítés a húszas évek többi írására egyaránt jellemző.

Marczali a háború alatt aktív publikációs tevékenységet végzett. E mellett támogatta a háborús szervezetek, illetve a militarizált közművelődési egyesületek – köztük a Szabad Lyceum, a Hadsegélyező Bizottság és a Magyar–Zsidó Hadi Archívum munkáját. Budapesten, Miskolcon, Aradon és Baján előadásokkal buzdította hallgatóságát a harcok támogatására.

²⁵ A magyarországi lengyelkérdésről bővebben írt: MITROVICS 2022; ROMSICS 2023. 149.

²⁶ MARCZALI 1916c.

²⁷ A románkérdést tárgyalta: DÉNES 2022a. 234–235.; BALÁZS 2021. 224. Románia háborús céljait illetően jogos volt Marczali félelme. A témáról bővebben írt: BOIA 2015. 64–81.; BALÁZS 2021. 205–234.; RAUCHENSTEINER 2017. 550–552.

²⁸ MARCZALI 1918.

²⁹ ROMSICS 2023. 192.

³⁰ MARCZALI 1921a.

Küldetéstudat

Az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlásával Marczali nem zárta le a háborús tematikát, hanem folytatta a küzdelmet. A húszas években a nyugdíjazás körüli meghurcolások és megaláztatás után³¹ fontosnak tartotta hazafias érzéseinek bizonyítását, s tudományos reputációja helyreállítását. Ennek leggyorsabb módját – az említett német kollégáihoz hasonlóan – a háborús felelősség kérdésének kutatásában, valamint a *védekező birodalmak narratívájának* továbbépítésében látta. Helyzetét megkönnyítette, hogy a korábbi hadviselő felek szinte kötelező jelleggel jelentették meg diplomáciai irataikat,³² ezzel párhuzamosan pedig megindult a különböző politikumemoárók és levelezések kiadása is.

Kezetben a hozzá ellátogató külföldi diplomatáknak adott felvilágosítást, ám ez nem elégítette ki igazságérzetét. Az évtized első felétől idejét elsősorban az antant országok frissen publikált diplomáciai iratai megismertetésének és cáfolatának szentelte, ami rövid idő alatt saját szerepének, illetőleg önmagáról alkotott képének a megváltoztatásához is elvezette. Marczali a nagy szűkölködés közepette is félre tudott tenni annyi pénzt, hogy be tudja szerezni a legújabb szakkönyveket, valamint a legfontosabb angol, amerikai, francia és német napilapokat, illetve folyóiratokat.³³ Ezek alapján készítette el és adta közre 1922-ben *Az Est* egyik sorozataként a *Hogy készült a nagy*

³¹ DÉNES 2022a. 253–287.

³² POLLMANN 2015. 52.

³³ FODOR 1924; Petőfi szobrának élő modellje. *Pesti Napló*, 1924. május 16. 6. Az érdekesebbnek tartott, elsősorban (de nem kizárólag) a világháborúval foglalkozó művekről hosszabb recenziókat is írt a *Pester Lloyd* számára, ami állandó jövedelme egyik forrását jelentette. Ezek közül néhány: MARCZALI, Heinrich: Weltmacht und Entwicklung. *Pester Lloyd* (reggeli kiadás), 1921. január 4. 1–2.; MARCZALI, Heinrich: Zeitgesichte seit 1815. *Pester Lloyd* (esti kiadás), 1921. március 29. 4.; MARCZALI, Heinrich: Der Zusammenbruch. *Pester Lloyd* (reggeli kiadás), 1921. június 14. 2. és *Pester Lloyd* (reggeli kiadás), 1921. június 15. 1–2.; MARCZALI, Heinrich: Ludendorff. *Pester Lloyd* (reggeli kiadás), 1921. november 27. 3–4.; MARCZALI, Heinrich: Ein österreichischer Politiker. *Pester Lloyd* (reggeli kiadás), 1922. február 19. 3–4.; MARCZALI, Heinrich: Die Rüstungen zum großen Krieg. *Pester Lloyd* (reggeli kiadás), 1922. december 19. 1–2.; MARCZALI, Heinrich: Zeitgeschichte. *Pester Lloyd* (reggeli kiadás), 1923. november 30. 1–2.; MARCZALI, Heinrich: Graf Burián. *Pester Lloyd* (reggeli kiadás), 1923. december 11. 2–3.; MARCZALI, Heinrich: Die Schuldfrage. *Pester Lloyd* (reggeli kiadás), 1924. február 2. 2–3.; MARCZALI, Heinrich: Das Deutsche Reich seit seiner Begründung. *Pester Lloyd* (esti kiadás), 1924. február 9. 2–3.; MARCZALI, Heinrich: Ludwig v. Beniczky. *Pester Lloyd* (esti kiadás), 1924. március 13. 3.; MARCZALI, Heinrich: Die russische Emigration. *Pester Lloyd* (reggeli kiadás), 1924. június 29. 2–3.; MARCZALI, Heinrich: Die Dethronisation. *Pester Lloyd* (reggeli kiadás), 1925. március 29. 2–3.; MARCZALI, Heinrich: Russische Diplomatie im Weltkriege. *Pester Lloyd* (reggeli kiadás), 1925. július 5. 2–3.; MARCZALI, Heinrich: Ein Stück deutscher Kulturgeschichte. *Pester Lloyd* (reggeli kiadás), 1926. április 15. 7.; MARCZALI, Heinrich: Bismarck und die Rückversicherung mit Russland. *Pester Lloyd* (reggeli kiadás), 1926. november 28. 2–3.

háború? című cikksorozatát,³⁴ amelyet formálisan a tárgyilagos, részrehajlás és harag nélküli történetírás produktumának szánt. Valójában azonban a háborús tézisei átöltöztetése, tisztázatai voltak. A teljes háritás alapelveire épített írások látszólag ama nemzeti elkötelezettségből születtek, amelyet immár nem terhelt a saját háborús szövetségi rendszer iránti lojalitás, elkészítésük és üzenetük célja valójában mégis ezen rendszer felelősségének csökkentése, felmentése volt. Bizonyítani szándékoztak, hogy Magyarországot semmiféle bűn nem terheli a történelemért, így a trianoni béke a magyarokra nézve eltűzött, egyben igazságtalan ítélet. Ezen írások műfajukat tekintve a forrásközlés, forrásfeldolgozás és helyzetértelmezés, mindemellett a történetírói szakmai és erkölcsi hitvallásának keverékei. Mindazonáltal a cikksorozat cáfolta a népszerű tördőfés-elméleteket, valamint megközelítésében – az akkoriban népszerű diplomáciatörténeti kontextusnak köszönhetően – több érdekes vizsgálati szempontot is behozott a téma kutatásába.³⁵

A nyugalmazott professzor számára e tudományos kérdés, tehát kezdettől fogva elhivatottsággá, nemzeti ügygé vált. Feladatáról, amely alatt az antant tudományos és politikai köreinek felvilágosítását értette, két alkalommal, 1920-ban és 1924-ben is beszélt.³⁶ 1924-ben a következőket nyilatkozta:

*„Angliába, Amerikába küldöm és írom történelmi dokumentumokkal alátámasztott munkáimat, melyekben igazolom, hogy a háború bizony nem a mi bűnünk. A teóriám ez: a háborút csak az akarthatta, aki a másét akarta, mi nem akartuk a másét. Birtokomban van Tiszának egy hozzám intézett levele, melyben leszögezi pacifista álláspontját és azt a tényt, hogy a monarchiának néhány stratégiai kiigazítástól eltekintve, esze ágában sem volt a hódítás.”*³⁷

Az eddigiek alapján adódik a kérdés: a világégés kapcsán mi változott Marczali Henrik gondolkodásában az 1914-es évhez képest, s még inkább az 1923-ban bővítve, füzet alakban is kiadott *Hogyan készült a nagy háború* megírása után? Minekután nem szaktanulmányokban fejtette ki nézeteit, erre a kérdésre elsősorban a neves hazai napilapok megbízásából húszas évekbeli publicisztikái és sajtónyilatkozatai alapján lehet feleletet kapni. A folytatásban ezért a következő kérdésekre keresem a választ: hogyan látta az évtized Marczalija a világháború kitörését? Mit gondolt az esélyekről, a

³⁴ A cikksorozat nyolc részből állt. MARCZALI Henrik: *Hogy készült a nagy háború?* *Az Est*, 1922. december 14. – 1922. december 24.

³⁵ A könyvről bővebben lásd: „Wie es zum großen Kriege kam”. *Pester Lloyd* (esti kiadás), 1923. június 9. 1.

³⁶ Magyar tudósok – munkájukról. *Világ*, 1920. október 15. 3.

³⁷ A B-listás Marczali Henrik felvilágosítja Európát, hogy Magyarországot nem terheli háborús felelősség. Nyugdíjazásáról, Tiszáról, Kun Béláról, készülő könyvéről nyilatkozik az elbocsátott professzor. *Pesti Napló*, 1924. december 2. 4.

háború elvesztéséről, az összeomlásról és a békeszerződésről? Mindezekben hol helyezte el Tisza Istvánt és Ferenc Józsefet?

Mindenekelőtt azonban szót kell ejteni arról, hogy ezen cikkei mögött már felfedezhető a profetizáló attitűd, amellyel az egyetemi elbocsátás küszöbén álló professzor igazolni próbálta tekintélyét, s növelni kívánta szakmai hírnevét. Például a szóban forgó könyvecskéje előszavában kinyilvánítja, hogy „már tíz évvel a világháború kitörése előtt tisztában voltam e bonyodalom igaz természetével és szörnyű következményeivel”.³⁸

Nem Németország és a Monarchia a háború okozói

1914-ben a *Világháború történeti megvilágításban* című háborúpárti exposéjában,³⁹ az úgynevezett *hadi beszédében* a történész – elfogadva a német történetírás korabeli narratíváját⁴⁰ – hosszasan magyarázta, hogy minden bajok okozója az 1870–1871-es francia–német háború volt. Kifejtette, hogy Franciaország ebben a küzdelemben Elzásszal és Lotaringiával olyan tartományokat veszített el, amelyeket bár fegyverrel hódított el, ám az idők során „lélekben is magáévá tett”,⁴¹ így elcsatolásukban francia területek elrablását látta. Ezen túlmenően nemcsak jelentős hadisarcot fizetett, de megszűnt Európa legerősebb szárazföldi hatalma lenni. Ilyen fokú megalázást pedig egyszerűen nem volt képes megbocsátani. Így a németek hiába próbálták enyhíteni az ellentéteket, diplomáciai engedményeik dacára, a revans lehetősége minden franciát egyesítő és fegyverbe szólító erős gondolat maradt. Ettől kezdve külpolitikájuk minden erővel a Hármasszövetség szétzilálásán, valamint Németország és a Monarchia bekerítésén dolgozott. Ebben első, egyben legfontosabb és végzetes lépésként 1892 augusztusában politikai és katonai szövetségre léptek Oroszországgal, melyben a két nemzet kötelezte magát, hogy teljes erővel fog harcolni Németország ellen.⁴²

Ez az alapfeltevése túlélte a hadi időket. *A háború kitörésének tizedik évfordulója* című, a *Pesti Hírlap* 1924. július 27-i számában publikált cikkében továbbra is meggyőződéssel hangoztatta, hogy Németország és a dualista ál-

³⁸ MARCZALI 1923. 6.

³⁹ MARCZALI 1914a.

⁴⁰ SZABÓ 2014b. 302–303.

⁴¹ MARCZALI 1914a. 379.

⁴² Az utolsó hetek diplomáciai eseményeit összegezte: NÉMETH 2014a. 12–16. A világháború kirobbantását illetően az oroszok felelősségéről újabban a román Lucian Boia emlékezett meg (BOIA 2015. 34–38.). Marczaliéhoz nagyon hasonló nézeteket vallott ifj. Andrássy Gyula, ám ő sokkal inkább háborús felelősnek tartotta az oroszokat. Mivel álláspontja jobban is illeszkedett a hazai propaganda fősodrába, ezért népszerűbb volt, mint Marczali elméletei, aki ebben is a német vonalat követte. ANDRÁSSY 1915. 106–109. A történész egyébként nagyra tartotta ifj. Andrássyt. Andrássy Gyula a politikában, a művészetben és a történelemben. *Budapesti Hírlap*, 1929. június 12. 2. A kelet-közép-európai ellenségképészhez lásd GÓRNY 2018. 33. és az ő nyomán BALÁZS 2021. 13–14. A magyarországi franciaellenes hangulathoz pedig: BALÁZS 2021. 41–42.

lam nem készültek nagyobb fegyveres konfliktusra az antanttal, ekképp nem felelősek a háborúért. A tizedik évfordulón – egyetértve a korábbi vezérkari főnökkel, Franz Conrad von Hötzendorffal – azt állította, hogy Szerbia megtámadása egy a Monarchiára kényszerített *önvédelmi aktus* volt.⁴³ Axiómáját bizonyítandó, a rendelkezésére álló források alapján bemutatta, mennyire előkészületlenül érte Ausztria–Magyarország vezérkarát 1914. július 28-a, amely még a hadi menetrendet is csak aznap este tette közzé. A háború első napját, július 29-ét részletesen leírva Marczali azt kívánta prezentálni, hogy a birodalom – Szerbia megbüntetésén túl – semmiféle konfliktust nem kívánt felvállalni – ilyesmire egyáltalán nem is készült: „*Nem is történt más hadicselekmény azon a végzetes napon – írta cikkében – mint az, hogy a szerbek felrobbantották a Belgrádtól Zimonyba vezető vasúti hidat. Aztán tüzérharc következett, melynek folytában a szerb ágyuk lassan visszavonultak.*”⁴⁴

Vilmos német császár ugyancsak mindent megtett a békéért. Marczali hosszan ismertette a német császárnak a külügyi államtitkárhoz írt javaslatát. Ennek értelmében a Monarchiának ideiglenesen meg kellett volna szállnia Belgrádot, majd miután a szerbek eleget tettek minden osztrák–magyar követelésnek, ki kellett volna vonulnia, valamint meg kellett volna határozni a végleges szándékait.⁴⁵ Ezt a sajátos békejavaslatot az oroszok egyszerűen nem vették figyelembe. Miután pedig mobilizációjuk a németek tudomására jutott, hadat üzentek a cárnak, megindítva így a végzetes lavinát.⁴⁶

Marczali tételében egyedül Anglia szerepe változott az idők során.⁴⁷ A világháború idején amellet érvelt, hogy a német flottaépítést, világkereskedelmet és a gyarmatosítási törekvéseket a britek fenyegetésként élték meg, amely tengeri hegemoniájuk végét jelentheti, ezért a búr háborúkat követően politikájuk fokozatosan közeledett a franciához, s ez végül az antant 1904-es megalapításában kulminált. Amíg hadicélok vonatkozásában a franciák az elvesztett területeik, egyben hatalmi tekintélyük visszaszerzéséért viselték a roppant terheket, addig az oroszok a nagyobb keleti tenger-

43 Hötzendorf nézeteiről és megítéléséről lásd FIZIKER 2014. 153–154. Az osztrák–magyar hadicélokot lásd HAJDU – POLLMANN 2014. 36–39.; ROMSICS 2023. 88–94.

44 MARCZALI 1924a.

45 Vilmos ellentmondásos nyilatkozatairól és lépéseiről lásd BOIA 2015. 43.; RAUCHENSTEINER 2017. 112–113. A német hadicélokról: NÉMETH 2014b. 19–26.; HAJDU – POLLMANN 2014. 34–36.

46 Az orosz háborús célok ismertetését lásd SZABÓ 2014a; ROMSICS 2015. 28–29.

47 Erről tanúskodik *Az angol–magyar érdekközösségről a múltban* című tanulmánya is, melyben ugyanakkor még angol belpolitikai fordulat nyomán beálló ellenségeskedésről beszélt. „*Nem is nálunk történt a fordulat – írta –, hanem Angliában. Történt az által, hogy az európai egyensúly kérdése negyedik stádiumába lépett. 1903–4-től fogva Anglia az egyre erősödő, gyarmatot szerző, flottát építő Németországban látta ellenségét. Franciaországot megnyerte, Oroszországot a japáni háború és a forradalom által megtörte, hogy aztán megnyerhesse. Erről a fordulatról csakhamar személyesen is meggyőződhettem.*” MARCZALI 1919–1920. 123. Marczali azt a következtetést vonta le, hogy Magyarország számíthat Anglia rokonszenvére, de segítségére csak akkor, ha érdekei úgy kívánják.

szorosokat akarták maguknak, továbbá az ortodox vallás befolyását akarták növelni Közép- és Dél-Európa szláv népei között. Keleten a japánok újabb területekkel kívánták növelni birodalmukat, ami több pénzt jelentett hajóhaduk fejlesztéséhez. Ehhez képest tehát „*az angolt csak a félelem hajtotta a háborúba. Az a félelem, hogy Németország idővel megelőzheti. Nem is maga akar emelkedni, csak vetélytársat lesüllyeszteni.*”⁴⁸ Az angol–francia szövetség azután óriási fegyverkezési versenyt indított el Európa-szerte, amelyben a németeket, az osztrák–magyarokat és a törököket immár az önfenntartás kényszerítette költségeikbe.

A *Hogyan készült a nagy háború?*-ban Nagy-Britannia háború kitörésében játszott szerepe – annak ellenére, hogy le kívánt számolni Németországgal – másodlagos, békéje 1912-től a cári udvar kegyének volt kiszolgáltatva. A parlament és a kabinet a legtöbb, kötelező érvénnyel bíró szerződésről mit sem tudott, azok tartalma csupán Herbert Henry Asquith miniszterelnök, Sir Edward Grey külügyminiszter és Lord Richard Haldane lordkancellár előtt volt ismert.⁴⁹ Marczali tehát tekintettel az újjáéledő angol–magyar kapcsolatokra, s ezzel párhuzamosan a revizionizmus ügyének kedvező külföldi fogadtatásra, Trianon után jobban megválogatta szavait. Véleménye alapján nem változott, miként az kiderül az előszóból is, ám úgy gondolta, hogy a rendkívül súlyos békeszerződést kizárólag a szigetország közvetítésével lehet felülvizsgáltatni, ezért fontos a jó kapcsolatok kiépítése, amire rossz fényt vetne Anglia háborús felelősségének kidomborítása.

Az Anglia felé nyitást példázza továbbá, hogy Marczali a győztes államok közül Nagy-Britanniát vesztesnek tartotta. Több írásában megjegyezte, hogy győztes ország a történelemben ennyit még nem veszített. Gazdasága romokban és hadikölcsönök terhelik, flottahegemoniáját, amelyet a németektől olyannyira óvott, végül az Egyesült Államok döntötte meg. Biztos kelet-európai piacai elvesztek, számos kis országgal kellett külön szerződéseket kötnie, és rákényszerült arra, hogy gyarmatain teret engedjen az önkormányzatiságnak, ami miatt politikai súrlódása támadt Kanadával, Indiával, Ausztráliával stb.

A világháború kitörésének tizedik évfordulóján azonban a *Budapesti Hirlap* 1924-es karácsonyi számába leadott, a *Felelősség a nagy háborúért* című cikkében ismét nyíltabban fogalmazott az angolokkal kapcsolatban: „*Egy tárgyi és egy személyes oka volt Angliának a hármasszövetségtől eltávolodásának.*

⁴⁸ MARCZALI 1914a. 394. Az álláspont később: MARCZALI 1930a. Vö. SZÁSZ 1929. Ez a felfogás egész az 1960-as évekig tartotta magát Németországban, amíg Sebastian Haffner és mások be nem bizonyították, hogy Anglia csupán azután határozta el belépését, hogy biztosra vette Németország Franciaország elleni invázióját. HAFFNER 2008. 32–41. A szövetségi rendszerekről, a konfliktusokról és a gazdasági versenyről lényegre törő összefoglalás: BIHARI 2014. 61–120. A brit hadicélokra a háború alatt lásd NÉMETH 2014b. 29. A franciáról: ROMSICS 2015. 30–31. Továbbá: HAJDU – POLLMANN 2014. 40–43.

⁴⁹ Ezt a nézetét először 1922-ben írta le. MARCZALI 1922. 2. Grey szerepéről később is lesújtóan nyilatkozott. MARCZALI 1924b. 9.

*A tárgyi a német hajóhadnak folytonos erősítése és a német kereskedelemnek és iparnak erős versenye világszerte az angol gyártmányokkal. A személyes pedig, Viktória királynő halála után VII. Edvárd trónralépése, kinek nemcsak a német politika ellen volt kifogása, hanem személyes ellentét is választotta el tőle.*⁵⁰

Dacára annak, hogy a kérdésben közreadott legtárgyilagosabb munkája a *Felelősség a Nagy Háborúért* című írása volt, még ebben is kimutatható a háborús pamfletirodalom hatása. Német és magyar kollégái többségéhez hasonlóan például továbbra is a központi hatalmak *tudatos bekerítéséről*, valamint a Németország és a Monarchia elleni *aknamunkáról, a túlélésért való küzdelemről* beszélt.⁵¹ Fontos hangsúlyozni, hogy ezek a gondolatok megfeleltek a korszakban uralkodó közszemléletnek. Továbbá – mivel tökéletesen beilleszthetők voltak a nagy háborúval foglalkozó korai tankönyvekbe – azonnal tananyagká is váltak.⁵² Írásában visszaköszöntek Hermann Frobenius állításai, mindenestre legalább már szót ejtett a német és osztrák háborús pártról, és írt továbbá Bernhard von Bülowról és Franz Conrad von Hötzendorf terveiről is.⁵³

A központi hatalmak győzelmi kilátásai és a háború elvesztése

A történész mindössze egyetlen, 1918 után íródott munkájában vizsgálta részletesebben a hadviselő felek győzelmi esélyeit. A *Tíz év történetének áttekintésében* amellet érvelt, hogy a világháború katonai megnyerése vagy elvesztése sokáig nem volt magától értetődő sem az antant, sem a központi hatalmak számára. Amint azt a *Felelősség a Nagy Háborúért* című írásában megjegyezte, sokkal egyszerűbb lett volna minden, ha Conrad von Hötzendorf háborús pártja 1904-ben megkapja az uralkodói engedélyt, és a Monarchia leszámolhat Szerbiával, utána pedig 1912-ben – az Oszmán Birodalmat, a „*barátunkat megtámadó*”⁵⁴ – Olaszországgal. Lehet, hogy mindkettőből lokális háború kerekedett volna, ám akkor még az oroszok nem álltak készen, ezért nem kockáztatták volna az eskalációt. A végkifejleten azonban ez mit sem változtatott, vélte Marczali, hiszen „*évek óta előre látható volt az a döntő harc, melyben Ausztriának és Magyarországnak életéért,*

50 MARCZALI 1924c. 26. Ezt a kijelentését aláhúzta évekkel később is egy kétrészes forrásértelmezésében. MARCZALI 1927c; MARCZALI 1927d.

51 A magyar történészek és értelmiségiek háritását a háborús felelősség kérdésében lásd SZÓTS 2020. 86–89.

52 A témáról bővebben: TÖRŐ 2015.

53 MARCZALI 1924c. 27. Ma már egyetértés látszik abban a kérdésben, hogy a háború kibontásáról az osztrák–magyar vezető politikusok nem tudtak egyöntetű állásfoglalásra jutni, ezért a végső döntést Németországra hárították. Ugyanakkor Christopher Clark megállapítása meggyőzőnek tűnik a tekintetben, hogy a német döntéshozók 1914 nyarára adott reakciói nem a leszámolásra felkészülten váró ország képét mutatták, sokkal inkább egy hezitáló politikát. CLARK 2014. 328–333. Lásd még HAFFNER 2008. 29–31.; FIZIKER 2014. 153.

54 MARCZALI 1924c. 27.

jövőjéért kell küzdenie. *Ami Szarajevóban történt, csak siettette, de épen nem okozta a véres megoldást.*⁵⁵

A *Tíz év történetének áttekintése* a következőképpen foglalta össze a háborús esztendőket. Az első év nagy diadalokat és elakadást hozott a németek számára, nem így a közös állam csapatainak, akik Oskar Potiorek vezetésével Belgrád rövid életű bevételén túl vereséget vereségre halmoztak. Az oroszok betörték Galíciába, elfoglalták a Przemyśl erődöt, egyúttal betörték Magyarországra, s fosztogattak Ung, Bereg, Máramaros és Zemplén vármegyék területén. Majd a Gorlicei áttörés bizonyította, hogy Ausztria–Magyarországot nem egyszerű legyőzni. Ennek ellenére az olaszok hadat üzentek, s megkezdődött az évekig elhúzódó véres ütközet a Hétközség-fennsíkon.⁵⁶

1915-ben már látszottak a gazdasági romlás jelei. Minden előállított termék „*hadivá silányult*”,⁵⁷ ezért a németek siettek mielőbb áttörést kicsikarni nyugaton. Vigyázniuk kellett, nehogy Dávid parittyájával,⁵⁸ azaz a tengeralattjáró-hadviseléssel végleg kivívják az Egyesült Államok haragját, ahol így is erős tiltakozást váltott ki a Lusitania vagy a Sussex elsüllyesztése.⁵⁹ A tengeralattjáró-háborút még 1922-ben is fennhangon támogató Marczali ekként összegezte a problémákat: „*Két feladat állott a központi hatalmak előtt: lehető gyorsan befejezni a háborút, hogy az inség és nyomor ne bírja megadásra a blokád által ostromolt erősségüket – és Amerika hadüzenetének kikerülése.*”⁶⁰ Így vált szükségessé nyugaton Verdun, míg délen a trentinói Valsugana elfoglalása, ahová az orosz frontról csoportosítottak át erőket.

Amíg 1916-ban Verdun a német hadsereg javának lett a temetője, addig az osztrákok tiroli kalandja a nem várt Bruszilov-offenzíva szempontjából lett majdnem végzetes. Csak a német segítség mentette meg az osztrák–magyar hadsereget, s állította helyre az egyensúlyt keleten. Az angol hadsereg győzött Mezopotámiában, s mindinkább fenyegette a Balkánt. A lucki veszteség után a románok betörték Erdélybe, ám Erich von Falkenhayn és Arthur Arz von Straussenburg csapatai kiverték őket. Ezt követően bolgár segítséggel August von Mackensen teljesen megfutamtította a román sereget, s bevette Bukarestet is – ekként csak Moldva maradt Ferdinánd király

55 MARCZALI 1924b. 9.

56 Az említett hadieseményekről leírást adott RAUCHENSTEINER 2017. 226–234., 246–260., 293–304., 317–332.; HAJDU – POLLMANN 2014. 93–105.

57 MARCZALI 1924b. 9.

58 A kifejezés Sebastian Haffner-től származik. HAFFNER 2008. 81. A fegyvernem kudarcáról lásd HAFFNER 2008. 72–84.; BOIA 2015. 55–56.; RAUCHENSTEINER 2017. 556–563.

59 A hadieseményeket velősen összegezte FIZIKER 2014. 143.; HAJDU – POLLMANN 2014. 122–123.

60 MARCZALI 1924b. 9. Marczalinak a tengeralattjáró-háborúval kapcsolatos 1922-es cinikus gondolatait lásd MARCZALI 1922. 2. Cikkében arról írt például, hogy a Lusitanián vízbefúltak megérdemelték a sorsukat, hiszen figyelmen kívül hagyták a nyílt német figyelmeztetéseket. Az első ilyen hajókat egyébként is a franciák építették, az angolok ellen.

kezén.⁶¹ A birodalom romlása igazából Ferenc József halálával kezdődött. Utódján, IV. Károlyon uralkodott a környezete, így a régi politikát követőknek mennie kellett. A csehek szervezkedni kezdtek, s bejelentették igényüket Szlovákiára.

1917-ben a cári birodalom a páratlan vérvesztéstől és a belső korrupciótól megroppanva végre feladta a küzdelmet. Ebben nagy szerepe volt a Lenin vezette bolsevikoknak, akik az annexió és a kompenzáció nélküli békét hirdették.⁶² A keleten aratott diadal után a katonákat át lehetett csoportosítani a nyugati frontra. A politikai helyzetet csupán az Egyesült Államok hadba lépése nehezítette. Thomas Woodrow Wilson elnök előbb a német bűvárhajó-hadviselés által okozott károokra hivatkozva megszakította a diplomácia kapcsolatokat, majd – értesülve a németek Mexikónak nyújtandó támogatásáról – korábbi északi államai visszaszerzéséhez fegyverkezésbe kezdett. A végeredmény ismét egy hadüzenet lett (1917. április 6-án). Az év vége azonban nagy győzelmet hozott délen, ahol a német–osztrák–magyar erők áttörték az Isonzó-vonalat, aztán a Piave folyóig üzték a szétszilált olasz hadsereget.⁶³ Ekként az első három háborús esztendő Marczali szerint kedvezően alakult a központi hatalmakra nézve, hiszen a frontvonal minden irányban messze a határokon túl feküdt. Továbbá, hiába szaporította évről évre ellenségei táborát az antant, azokat szépen sorban legyőzte. Katonai szempontból – egyetértve a vezérkari tisztekkel⁶⁴ – csupán 1918 nyarán látta elveszettnek a háborút, miután Erich Ludendorff katonáit augusztus 8-án az amerikai tankok megtizedelték Reims alatt. Október 2-ig a harctereken már csak „vergődés” volt, mígnem Ludendorff a Monarchia útján békeajánlást követelt.⁶⁵

Mindenesetre a csataterек eredményeitől a történész sokkal fontosabbnak tartotta a „*két tábor belső alakulásában véghezment változásokat*”.⁶⁶ „*A lényeges az – fejtegette hosszasan –, hogy nemcsak a Monarchiában fogyott meg az a határozott, egységes akarat, mely egyedül biztosíthatta volna a győzelmet, hanem Németországban is.*”⁶⁷ Az uralkodók tartottak tőle, hogy az oroszországi események Közép-Európában is megismétlődnek, emellett kívülről is

61 Az év háborús eseményeinek szakirodalmi összefoglalása: KEEGAN 2014. 343–447.; HAJDU – POLLMANN 2014. 179–229.

62 Marczali soha nem említette meg, hogy Lenin és maroknyi csapata milyen jelentős német anyagi segítségben részesült, és hogy az ő támogatásukkal jutott hatalomra. HAFFNER 2008. 92–98.

63 Az 1917-es háborús esztendő eseményeit precízen összefoglalta: KEEGAN 2014. 449–540.; HAJDU – POLLMANN 2014. 264–280.

64 Arz Arthur, a Monarchia utolsó vezérkari főnöke például szintén 1918 nyarán látta elveszettnek a háborút. ARZ 1942. 170–171.

65 Németországban az 1960-as évektől az 1980-as évekig Ludendorffot tekintették a háborús vereség legfőbb okozójának. HAFFNER 2007. 31–46. A katonai fegyelem széthullásáról lásd RAUCHENSTEINER 2017. 763–770.; HAJDU – POLLMANN 2014. 317–323.

66 MARCZALI 1924b. 10.

67 MARCZALI 1924b. 10.

igyekeztek megbontani az osztrák–magyar–német szövetséget. Wilson 14 pontja Marczali értelmezésében egy „hazugság” volt.⁶⁸ A háború alatt vallott birodalmi nézeteit utólag éppen a különösen igazságtalannak leírt békeszerződés igazolta számára. *„Pedig már akkor tudhatták volna – jelentette ki a szóban forgó Tíz év történetének áttekintésében –, hogy még a leggyilkosabb háború sem hozhat annyi bajt, nemcsak államra, nemzetre, hanem még az egyes polgárra is, mint az a kényszerbéke, amely már akkor ott főtt ellenségeink boszorkánykonyháján.”*⁶⁹

Marczali birodalmi nézetei, továbbá patriotizmusa és militarizmusa az összeomlás okainak leírása kapcsán válnak teljesen világossá. Amellett érvelt, hogy nem a hadsereg volt gyenge, hiszen az minden irányban a határokon kívül harcolt, hanem a *belső front* gyengesége okozta a bukást. Amíg a nyugati társadalmak megtartották nemzeti egységüket, s meghoztak minden szükséges áldozatot, addig a központi hatalmak népei nem állták ki a nehéz idők próbáját. Wilson cikkelyei egyszerűen megigézték a műveltebb osztályokat, akik *„nem bírták hinni, hogy a nagy republika szépen prédikáló elnöke a világtörténet legnagyobb altatója”*.⁷⁰ Ausztriával szemben 1918 januárjában az amerikai elnök még barátságos hangot ütött meg, októberben viszont megadta a jelet a feldarabolásra. De ugyanígy megtörte a belső front egységét a bolsevizmus, amely sztrájkokra hergelte a munkásságot, ezzel csökkentve a hadi termelést. A kommunista agitáció elérte a hadsereget; a bakák megtagadták a harcpontra indulást és a kapott parancsokat, de drasztikusan megnőtt a dezertálások száma is. A háborúellenes propaganda fokozatosan áterjedt a frontokra, ahol beláthatatlan és helyrehozhatatlan károkat okozott a katonai morálban.⁷¹

A *Tíz év történetének áttekintése* összeomlással kapcsolatos bevezetésében párhuzam ismerhető fel az évtized legolvasottabb német írója, Ernst Jünger gondolataival. A háborús hős Jünger többek között szintén *megfogyatkozott háborús akaratról* és *belső erőről* írt, illetőleg szembeállította a hátszág lakosságának gyengeségét a frontkatonák hősiességével. Előbbit árulásnak bélyegezte, s a vereség okaként jelölte meg. A *harc mint belső élmény* című kötete második kiadásához írt előszavában ez olvasható: *„Azután van még egy dolog, aminek meg kellett bénítania a benső erőt: a mértéktelen hálátlanság, mellyel a nép pillanatnyi szóvivői fogadták a férfiakat itthon, azokat, akik legalábbis legjobb belátásuk szerint nap mint nap a népért adták életüket, több mint négy éven át, s megfosztattak mindentől, ami az életnek színt és csillogást nyújt.”*⁷²

68 A wilsoni politikáról lásd NÉMETH 2014b. 32–33., 35.

69 MARCZALI 1924b. 10.

70 MARCZALI 1924b. 10.

71 A Monarchia hátszágának összeomlás előtti helyzetéről lásd RAUCHENSTEINER 2017. 789–792.; HAJDU – POLLMANN 2014. 360–368.

72 JÜNGER 2021. 24.

Az októberi események leírása Marczali ellenszenvéről árulkodik. Noha a szerző nem fogalmazott olyan erőteljesen, mint az idő tájt Jünger, vagyis nem beszélt például „*tetemet ellepő dongólegyek rajáról*”,⁷³ ellenben a teljes összeomlást alig néhány mondatban összegezte. A végjátékról például mindössze négy mondata volt: „*Október 30-án kitört a »lógósok« forradalma. Másnap megölték Tiszát, az egyetlen embert, kiben még erőt sejtettek. Linder Béla hadügyminiszter »nem akar látni katonát« – letettük a fegyvert. Nemsokára Károlyi felmentette magát az uralkodóval esküje alól és november 16-án »népköztársaság« nem is egyszerű republika lett ez a kilenc hosszú századon át a magyarnak szinte vérévé vált monarchia.*”⁷⁴

A történetíró tehát maga is osztotta és terjesztette azt a közkedvelt toposzt – amelyet utóbb Reinhart Koselleck, illetve az ő nyomán Gyáni Gábor is érintett⁷⁵ –, mely szerint a Német Császárság és az Osztrák–Magyar Monarchia ténylegesen nem szenvedett katonai vereséget 1918-ban, hanem *máshol és másképp* veszítették el a világháborút. Marczali álláspontja azonban élesen elvált a tördőfés-elméletek híveinek fantazmagóriáitól. Szerinte ugyanis a nagy tragédiáért nem a fegyverletétel utáni forradalmi hangulat, a szélsőbal vagy a szociáldemokraták felelősek, miként nem is a nagytőkés zsidóság gazdasági machinációi „szúrták hátba” a fronton bátran helytálló bakákat. Úgy vélte, hogy a hátországból elfogyott a „*határozott, egységes akarat*”. Erre a képzeletbeli i-re tette föl azután Károly király október 17-i kiáltványa a végzetes pontot.⁷⁶ Ebből a filozofikus, egyben populista megfogalmazásból, valamint részben Berzeviczy Albert álláspontjából és a *hazai tördőfés-illúziók*⁷⁷ összekapcsolásából nőtte ki magát az elkövetkező években az az elfogadott narratíva, hogy a birodalom felbomlása a hátország újgazdagjainak dőzsölésével vette kezdetét, ami táptalaja lett a mind szélesebb körben kibontakozó pacifizmusnak.

„A gonosz tett átka, hogy tovább szaporodva gonoszát szüljön”

„A gonosz tett átka, hogy tovább szaporodva gonoszát szüljön” – vonta le a következtetést – Schiller szavait idézve – Marczali a világháborút lezáró bé-

⁷³ JÜNGER 2021. 7.

⁷⁴ MARCZALI 1924b. 10. Nem kevésbé volt rossz véleménnyel Kun Béláról sem, amit a B-listára tétele kapcsán fejtett ki az őt felkereső riporternek. „*Körülbelül egy hete kalózkodott itt Kun Béla, mikor eljött hozzám és megkérdezte a véleményemet arról, hogy fenntarthatják-e ők az uralmukat? Megmagyaráztam neki, hogy amint megkötik a német békét, a helyükről pusztulniuk kell. Persze, hogy ezt megmondtam, ők is felfüggesztettek.*” A B-listás Marczali Henrik felvilágosítja Európát, hogy Magyarországot nem terheli háborús felelősség. Nyugdíjazásáról, Tiszáról, Kun Béláról, készülő könyvéről nyilatkozik az elbocsátott professzor. *Pesti Napló*, 1924. december 2. 4. Az 1918–19-es forradalomhoz lásd ROMSICS 2018. 291–302.

⁷⁵ KOSELLECK 2002. 297–298.; GYÁNI 2016. 171–175.

⁷⁶ AGGHÁZY – STEFÁN 1934. 290., 295–304. Vö. BIHARI 2014. 535–538.; RIGÓ 2022. 91–99.

⁷⁷ BIHARI 2008. 241–243.

keszerződések hátterét, kifutási lehetőségét, rövid- és hosszútávú mérlegét illetően. A politikai-diplomáciai következményekről vallott nézeteit azonban érdemes lenne külön tanulmányban megvizsgálni. Terjedelmi megfontolásból én most az időszak legfontosabb írásait a *Pesti Hírlap* 1924. június 29-i számában közölt *Tíz év történetének áttekintése* és a *Pesti Hírlap* 1926 évi *Nagy Naptár*ában napvilágot látott *Az év külpolitikai története* című cikkeit szemlélve a legfontosabb megállapítások kigyűjtésére szorítkozom.

A *Hogyan készült a nagy háborúban* Marczali arra a következtetésre jutott, hogy a szembenálló szövetségi rendszerekben valójában nem a koronás fők kívánták a háborút, hanem a nacionalizmustól fűtött közvetlen környezetük. Formálisan a központi hatalmak üzenték meg a háborút – ami nagy taktikai hiba volt –, ám az orosz és a francia mozgósítás „*döntötte romba Európát*”.⁷⁸ Ellentétben a vesztesekkel, az antant diplomáciai iratai nem hozzáférhetők, de ha ezek egyszer megismerhetők lesznek, vélte, az igazság meg fogja jelölni a valódi bűnösöket, akiket szerintem nem a trianoni és a versailles-i békék által megjelölt nemzetek között kell keresni.

Ez a kijelentés köszön vissza a *Tíz év történetének áttekintése* című cikkében is. Abban ugyanis kifejtette, hogy a párizsi konferencia a „*világtörténet legnagyobb komédiája*”,⁷⁹ ahol a győztes államok látszólag magukra nézve kötelező érvényüként fogadták el az amerikai elnök béketervét, a valóságban viszont e megvalósításának eleve gátját képezték a különböző zsákmányelosztó, titkos paktumok. Amikor Wilson megérkezett Párizsba, már régen készen volt a felosztás terve a „*nagy és kicsiny prédálók között*”.⁸⁰ Tehetlenségét felismerve egyedül akkor lépett fel erélyesen, amikor amerikai érdeket látott veszélyben, egyébként még ahhoz is hozzájárult, hogy a vesztes államok ne vehessenek részt a tanácskozásokon, hiszen mint vádlottak, s eleve elítéltek mindössze kihallgatásra jogosultak.

A békekötés következménye a legyőzöttekre nézve a történész szemében egyértelmű, világos volt. A diadalmasok „*kártágói békéje*” súlyos politikai átalakulást hozott, mivel „*a művelt Európa két részre szakadt: rabszolgatartókra – a Nagy- és Kis-Entente – és rabszolgákra. Mert kinek kirántották fegyverét kezéből és kinek sarc, reparáció név alatt, másoknak, halálos ellenségeknek hasznára kell dolgozni, az rabszolga. És ebben áll a párizsi békekötések ördögi következetessége, s ez a rabszolgaság évtizedekre kiható.*”⁸¹ A békeszerződés arra a hamis állításra épült, hogy a központi hatalmaknak bűnhődnie kell a hadüzenetért. Ha mindez nem lett volna elég, a legyőzött országoknak meg

⁷⁸ MARCZALI 1923. 59.

⁷⁹ MARCZALI 1924b. 10. Más helyen a békekötést „*igazi nagy hazugságnak*” nevezte. MARCZALI 1922. 2.

⁸⁰ MARCZALI 1924b. 10.

⁸¹ MARCZALI 1924b. 11. Ugyanezt a véleményét ismételte meg az *Európa jövője* című cikkében. MARCZALI 1929c.

kellett küzdenie az Európa-szerzte megállíthatatlanul terjedő bolsevizmussal is.⁸²

Az ismert jóvátételek sorolása után a volt egyetemi professzor váratlanul kitért a győztes országokban a Párizs környéki békeszerződések okozta problémák áttekintésére. Megállapította, hogy iparuk piaca lecsökkent, hiszen a pénzromlás miatt Közép-Európa már nem tudta felvenni áruikat, ami növelte a munkanélküliek számát. Emellett a legyőzött államok ipara olcsóbban termelt, így akarva-akaratlanul konkurencia lett.

Ebben a helyzetben az egyedüli győztes Franciaország maradt, melynek szárazföldi befolyása – köszönhetően a vazallus kisantantnak – talán jelentősebbre duzzadt, mint volt Napóleon korában. Ezt az országot, valamint „hűbéreseit”, a cseheket, a románokat és a jugoszlávokat összekovácsolta a „közös bűn”, illetve a „félelem” az elrabolt területek elvesztésétől. A franciák ezért a „béklyóba vert német óriást”⁸³ minden lépésében akadályozták, s kihasználva tehetetlenségét, cseh és lengyel „protekciókat” hoztak létre annak „kiszakított testéből” – a „koncból” még Belgiumnak is juttatva. Magyarország sorsát ugyanekkor teljesen a kisantant államaira bízták, nehogy újra „erőre” kaphasson. A jugoszlávok ezen kívül hivatottak lettek „féken tartani” a nyughatatlan Olaszországot, a franciák Földközi-tengeri riválisát.⁸⁴

Az év külpolitikai története még ennél is lesújtóbb véleménnyel volt a céljait elérő Franciaországról.⁸⁵ Az 1924 tavaszán elfogadott Dawes-tervből kiindulva azonnal hozzálátott a franciák kritizálásához. Úgy vélte, az egykori francia államfő, Raymond Poincaré a háborús jóvátételi bizottság elnökeként „a világ legszörnyebb uzoráját”⁸⁶ először nem is pénzben, hanem emberéletekben követelte. Ezt követően szomorúan summázta: „Leverőbb látvány még nem tárult az emberiség elé. Minő gyönyörű jelszavak alatt vívták a háborút ellenünk! És most az erkölcsi öntudattól túlráradó amerikai, a mélyen vallásos angol és a testvériség bajnoka, a francia, mind csak pénzt akar, pénzt azoktól, akiket megcsonkított, kifosztott, fegyvertelenné, tehetetlenné nyomorított.”⁸⁷

A folytatásban a tökéletesre fejlesztett eseménytörténeti elbeszélés módszerével Marczali – kiváló történész lévén – alaposan körbejárta a német–francia jóvátétel-vitát, bemutatva a francia területi igényeket. A németek által Franciaországban okozott károkat egy szóval sem tette mérlegre, mi-

⁸² A békeszerződések következtében elindult menekülthullámot valamilyen soha nem hozta szóba Marczali, miközben az teljesen beleillett volna érvelésébe. A témáról bővebben: KOLOH 2020.

⁸³ MARCZALI 1924b. 11.

⁸⁴ A két ország viszonyának alakulását hosszabban ismertette *Az elmúlt év politikai történetének áttekintése*-ben. MARCZALI 1925a. 3. Marczali a szerb diplomáciának és a Balkán-háborúknak többször is hosszabb elemzéseket szentelt. MARCZALI 1921d; MARCZALI 1928e.

⁸⁵ A korabeli francia Kelet-Közép-Európa-politikáról bővebben lásd KECSKÉS 2014.

⁸⁶ MARCZALI 1926a. 217. A francia–német gazdasági kooperációról lásd RIGÓ 2022. 247–264.

⁸⁷ MARCZALI 1926a. 217.

ként egyszer sem próbálta külpolitikájukat az elszenvedett háborús károkon keresztül szemlélni. Épp ellenkezőleg: mindig a legszűkebb politikai érvelés talaján maradt, annak logikáját követte.⁸⁸ Ezzel szemben a német politika megítélésében már korábban is igyekezett tárgyilagos maradni, ami viszont nem mindig sikerült.⁸⁹

Nem volt ennyire szigorú a főtebb ebben az összefüggésben már érintett Nagy-Britanniával. Úgy látta, ők a rossz döntésüknek köszönhetően ugyan új területeket nyertek, de biztonságot nem, sőt, az angol nép ugyanúgy megszenvedte a békét.⁹⁰ A *Tíz év történetének áttekintésében* kijelentette, az angol politika „gubát cserélt”, amidőn a távoli német rivális helyett immár a sokkal közelebb és veszélyesebb franciával kell farkasszemet néznie. Egy olyan állammal, amelyik rendkívül ütőképesre fejlesztette bűvárhajóit és repülőit, ekképpen bármikor könnyen elérheti a szigetországot. Tengeri befolyása egyaránt megtört, amidőn az Egyesült Államok a háborús segítségnyújtás apropóján olyan elképesztő szállító és hadihajó-flottát szerelt föl, amilyen a németeknek sosem lehetett. Ez vezetett az 1922-es kongresszushoz, ahol a britek kénytelen-kelletlen beleegyeztek, hogy az USA az övékkel egyenlő számú és felszereltségű hadiflottát építhessen.⁹¹

Az év külpolitikai történetében az Egyesült Államok helyzetét Marczali abszolút győztes pozícióként ábrázolta. Egy születőfélben lévő nagyhatalom kibontakozását látta, amely a katonai támogatásokon túl hitelezőként is megjelent az antant országai mögött. Ekképpen pedig a háború folyamán a szövetségesei mind adósai lettek, így Franciaország és Anglia is.⁹² Ám amíg a szigetek lakossága – magas adók által – helyreállította gazdaságát és hozzáfogott a törlesztéshez, addig ez a franciáknak nem sikerült. Nekik ugyanis hitelezniük kellett a kisantant és Lengyelország fegyverkezését, ezért mindent elkövettek Németország kizsákmányolása érdekében.

A professzor egyik munkájában sem felejtkezett el röviden szóba hozni az oroszországi események alakulását. Gondolkodásában ekkorra már nyoma sincs az 1917-es reményeknek.⁹³ A *Tíz év...*-ben előadott meggyőződése: „*a szovjet uralomra jutása Oroszországban a nyomornak volt forradalma.*”⁹⁴ Véleménye szerint az ott lángra kapott tűz vadul terjedt, s bár Lenin országa nem volt győztese a Nagy Háborúnak, de vesztesnek szintén nem tekinthető. Biztonságpolitikai fejtegetésbe bocsátkozva e különutas helyzetről úgy

⁸⁸ Hasonló, szűklátókörű megközelítés olvasható Lucian Boianál is. BOIA 2015. 45.

⁸⁹ Erre példa: MARCZALI 1921c.

⁹⁰ MARCZALI 1922. 2.

⁹¹ Az angol–amerikai viszonyról *Az elmúlt év politikai történetének áttekintésében* kifejtette, hogy a britek a jövőben feltehetően megpróbálják majd elárulni az Egyesült Államokat. MARCZALI 1925a. 4. Lásd még MARCZALI 1926b.

⁹² Amerika gazdasági és katonai részvételéhez röviden lásd TÓTH 2014. 236–237.

⁹³ Ezen a téren Marczalira nagy hatást gyakorolt Friedrich Stievenek az orosz diplomáciáról írt könyve. MARCZALI 1925c. A forradalom közvetlen következményeiről lásd RAUCHENSTEINER 2017. 569–584.

⁹⁴ MARCZALI 1924b. 11.

elmélkedett, hogy a bolsevizmus lassan átalakul, s „nemzeti, paraszt pánszlávizmussá vedlik”.⁹⁵ De van, ami nem változott, hiszen az új állam ugyanúgy folytatja a cárok hódításra törekvő hagyományát. Támadó politikájuk mindenestre véget vethet a kisantantnak és új rendet hozhat Európába. 1925-ben a *Pesti Hírlap* újságszámában közreadott *Az elmúlt év politikai történetének áttekintésében*⁹⁶ ettől kimértebb álláspontra helyezkedett. Ekkor úgy tűnt számára, hogy Lenin halála után a szovjet egysége megszűnt. Az öröklési harcból bárki keveredik is ki győztesen, a diktatúra hasonlóképp tartani fog. Mindennek dacára, kereskedelmi érdekből Európa legtöbb országa már elismerte az új vezetést. Annak oka pedig, hogy elveszített nyugati területeit a szovjet eddig nem próbálta visszaszerezni, valószínűleg nem a haderőben, hanem a hatalom gyengeségében rejlik, amely fél hadseregétől. Egy évvel később *Az év külpolitikai történetében* Szovjet-Oroszország kapcsán *konszolidációt* említett, amely megszabadult külső ellenségeitől, s folytatja a cárság szomszédait bomlasztó politikáját. Propagandája eljutott Japánba, Kínába, de még Indiába és Amerikába is. Európában a szovjethatalmat látszólag csak Besszarábia érdekli – vélte a történész.

A háborús témakör kapcsán időről időre feltűntek olyan dilemmák, amelyek próbára tették Marczali általános elméletét, ezért elkerülhetetlennek látta ezekkel is foglalkozni. Az egyik ilyen fontos kérdés volt a már érintett jugoszláv–olasz viszony, a kisebbségek helyzete, de hasonlóan jelentős téma lett a fiatal Lengyelország állami létének alakulása is.

A professzor a jugoszláv–olasz viszony rendeződését első repedésként érzékelte az antant szövetségi rendszerén. *Az elmúlt év politikai történetében* olvasható érvelése szerint az 1924. január elsején Rómában aláírt szerződésben Jugoszlávia lemondott Fiuméről, így az olasz diplomáciának a továbbiakban nem kellett Szófiával és Budapesttel keresnie a szövetséget az új szomszéd ellen. E mellett komoly kereskedelmi megállapodásokat is kötöttek, amelyek révén mindketten távolodni tudtak az antanttól.

A kisebbségek helyzetének vizsgálatakor – bár olykor kitért a szlovákokra, és egy alkalommal hosszabban foglalkozott a horvátok szerbek általi elnyomásával⁹⁷ – a történész elsősorban az erdélyi magyarság ügyét tartotta napirenden. Megemlékezve körülményeiről, forrásismertetéseiben nem mulasztotta el hangoztatni, hogy a románok rendszeresen azokat a nemzeti elveket sértik meg és azokat a kisebbségi jogokat nem veszik figyelembe, amelyek nevében korábban hadba indultak Erdély és Kelet-Magyarország megszerzéséért.⁹⁸

⁹⁵ MARCZALI 1924b. 11.

⁹⁶ MARCZALI 1925a.

⁹⁷ MARCZALI 1929c. A szóban forgó cikkben nyíltan megfogalmazta, hogy a horvát népet az új államban sokkal jobban elnyomják, mint a történelemben addig bármikor.

⁹⁸ MARCZALI 1925d. A nemzetiségi kérdést a húszas években Marczali történelmi párhuzamba állította az 1849-es eseményekkel. MARCZALI 1927b.

Marczali már a háború alatt is nagyon sokat várt a lengyelektől, de csatlakoznia kellett. Úgy fogalmazott, hogy Lengyelország, amely lényegében a Monarchiának és főként a magyaroknak köszönheti létét, eddig nem „*nőtt bele bőven szabott ruhájába*”.⁹⁹

Tisza István és Ferenc József szerepe

Marczali szerint bármilyen nehézségek vártak a hajdani központi hatalmak ellenségeire, az meg sem közelíthette a vesztes oldal terheit. A Párizs környéki békék továbbra is kizárólag a vesztesek felelősségét ismételtették, ami egyszerű történelemhamisítás, hiszen mindkét szövetségben sokan követelték a megmérettetést. Felelősség dolgában ő csupán két személyt, Tisza Istvánt és Ferenc Józsefet mentette föl. A Tisza István emlékének ajánlott *Hogyan készült a nagy háború?* után Marczali annak szentelte idejét, hogy tovább hárítsa a felelősséget Tisza Istvánról és Ferenc Józsefről. Előbbi személyes jóbarátja volt, utóbbi felé hála és lojalitás kötelezte, amiért fiatal történetírói pályakezdését támogatta.¹⁰⁰ Terjedelmi megfontolásokból jelen írásban a Tisza Istvánnal kapcsolatos nézeteit ismertetem, míg Ferenc Józseffel kapcsolatos álláspontját csak nagyon röviden és vázlatosan mutatom be.

A meggyilkolt magyar miniszterelnökhöz fűződő kapcsolata olyannyira legendás volt, hogy arról 1920-ban a *Világ* címoldalon számolt be. A tudósítás kiemelte, hogy Marczali nagy híve volt Tiszának. Tisztelték egymásban „*a magyar érdekek és a magyar szempontok feltétlen kultuszát*”,¹⁰¹ továbbá mindketten azon a nézeten álltak, hogy „*a magyarság szupremáciája a Kárpátok és az Adria között természetes, szükségszerű, jogos és áldásos volt.*”¹⁰²

Marczali dolgozószobájában az íróasztal fölött lógott Tisza István dedikált fényképe, Görgei Artúr és Apponyi Alberté mellett,¹⁰³ s ő büszke volt e három férfiú bizalmára, barátságára. Még nyoma sem volt Tisza-ünnepeknek, -szobroknak, -utcáknak, minthogy a háborús felelősség vitatása se volt napirenden, amikor németül és magyarul is közölni kezdte a miniszterelnök által papírra vetett és számára megküldött memorandumát és levelét. Az 1914. március 15-én kelt memorandumában – amelyet 1918 januárjában bocsátott a professzor rendelkezésére – Tisza a balkáni viszonyok békés rendezéséről szóló elképzeléseit mutatta be. 1918. január 25-i levelében pedig őszintén megírta, hogy kizárólag azután járult hozzá a Szerbiának küldendő ultimátumhoz, miután a minisztertanács egyhangúan kimondta, hogy tiszteletben kell tartani Szerbia területi integritását, és hogy

⁹⁹ MARCZALI 1925a. 3.

¹⁰⁰ MOLNÁR Jenő: A mi nagyjaink. Marczali Henrik. *Egyenlőség*, 1923. június 16. 5–6.; RÓNAY 1936.

¹⁰¹ Marczali Henrik. *Világ*, 1920. április 8. 1.

¹⁰² Marczali Henrik. *Világ*, 1920. április 8. 2.

¹⁰³ A budapesti egyetem bölcsészeti professzorai négy tanártársuk ellen. *Világ*, 1921. július 22. 4.; Petőfi szobrának élő modellje. *Pesti Napló*, 1924. május 16. 6.; DÉNES 2022a. 180.

a Monarchia – néhány határkiigazítástól eltekintve – nem fog hódításokat eszközölni.¹⁰⁴ Ezt azért tarthatta szükségesnek, mert maga is érezhette – amint arra később Gratz Gusztáv is felhívta a figyelmet¹⁰⁵ –, hogy magyarázatra szorul, miként lett a békés rendezés legfőbb pártolójából előbb a Szerbia katonai megszállást célzó tervek híve, utóbb a háborús eskaláció szószólója.¹⁰⁶

Marczali azonban nem pusztán bemutatta a neki írt leveleket, hanem kontextusba is helyezte azokat. Tiszával kapcsolatos forrásközlései és cikkei mindegyikében történeti, bel- és külpolitikai, gazdasági, társadalmi, a nagyhatalmi függőségekkel és kötődésekkel számot vető helyzetképeket rajzolt meg. Másfelől betekintést kínált a politikus jellemébe, gondolkodásába, és szólt annak kilátásairól, terveiről, azaz sokkal többről volt szó egyszerű forrásközreadásoknál, ahogy azt Gunst Péter tanulmánya annak idején megállapította.¹⁰⁷ Nem túlzás kijelenteni, 1918. október 31-e után Marczali Alexander Bernáttal, a hozzá közel álló Herczeg Ferenczel és másokkal azon értelmiségiek közé sorolható, akik – Bihari Péter kifejezésével élve – *rajongtak* Tiszáért.¹⁰⁸ Ez a szoros kötődés sajnos megakadályozta abban, hogy Tisza második miniszterelnöki ciklusát azzal a kritikai érzékkel szemlélje, mint az elsőt, ugyanakkor szándékai teljesen nyíltak és őszinték, míg eszközei határozottan célravezetőek voltak.

Először 1919-ben a *Pester Lloyd*-ban ismertette azt a miniszterelnöki nyilatkozatot,¹⁰⁹ amelyből megtudható volt, hogy Berchtold Lipót külügyminiszter a trónörökös meggyilkolását jó alkalomnak látta a Szerbiával való leszámolásra. A miniszterelnök ezt hibának tartotta, és kijelentette, hogy ezért nem vállalná a felelősséget. 1914. július 1-én írásbeli előterjesztést tett a királynak, melyben kiemelte, hogy támadás esetén a világ szemében Ausztria–Magyarország lenne a béke megzavarója.¹¹⁰ E nyilatkozat lényegében elegendő volt szerepe megítélésének száznyolcvan fokos fordulatához. 1920 után idehaza a béke utolsó öreként tekintettek rá, annak ellenére – amint arra Balogh Jenő is utalt akadémiai emlékbeszédében –, hogy a háború alatt hivatásának tekintette „*fokozni magyar fájának energiáját; munkájával és példaadásával növelni a kitartást hosszú éveknek minden meg-*

¹⁰⁴ Ez utóbbi dokumentum ma is fellelhető az MTA Kézirattárában. MTAKIK Kt. Ms 5041/146. Tisza István levele Marczali Henriknek. Budapest, 1918. január 25.

¹⁰⁵ GRATZ 1923. Újabban: TÖKÉCZKI 2000. 225–228.; TÖKÉCZKI 2003. 460.; HAJDU – POLLMANN 2014. 52–53.

¹⁰⁶ A fő okokat a szakirodalom abban látta, hogy Tisza ígéretet kapott Erdély megerősítésére, továbbá elfogadták javaslatát a bolgárokkal való szövetségre lépésre, valamint megígérték neki, hogy Szerbiát a birodalom nem fogja annektálni. IFJ. BERTÉNYI 2010. 20–22.; VERMES 2001. 245–154.; SZARKA 2016. 148–153.

¹⁰⁷ GUNST 2001. 187–188.

¹⁰⁸ BIHARI 2008. 69.

¹⁰⁹ MARCZALI 1919.

¹¹⁰ A nyilatkozatot idézte: RAUCHENSTEINER 2017. 85.

próbáltatása között”.¹¹¹ Ez a pongyola fogalmazás egyebek között a háborús propagandában való aktív részvételre utalt.¹¹²

Ezzel látszólag hamar véget érhetett volna a Tisza-ügy a történész szemében, Marczali azonban nem hagyta annyiban a témát. 1920 áprilisában ugyanis *Az Ujság* hosszú beszélgetést közölt Szeged korábbi francia városkormányzójával, a Marczali és Acsády munkáit egyaránt ismerő Charles de Tournadre tábornokkal.¹¹³ Ő Tiszát olyan embernek tartotta, aki *önfejléséből* bármikor képes volt fejfel a falnak menni. Politikájában az öreg Andrássy követője volt, emiatt pedig nem magát a háborút ellenezte, hanem miután megértette, hogy annak kimenetele Magyarországra nézve kérdéses, várni akart a cselekvéssel. Emellett felszólalt a tisztán magyar hadsereg kialakítása ellen, nem értett egyet a magyar vezényleti nyelv bevezetésével, és ellene volt a magyar ezredek hazai földön történő állomásoztatásának is. A francia tiszt ezeken kívül a tiszai politika még több megkérdőjelezhető lépését említette meg, valamint egyértelművé tette, hogy ő soha nem tudott azokkal szimpatizálni.¹¹⁴

Marczalinak fájhattak ezek a szavak, és úgy vélhette, hogy fel kell lépnie egykori pártfogója becsületének védelmében. A *Kassai Ujság* riporterének adott interjújában – ahol eredetileg az előkészületben lévő *Béke könyvről* kérdezték¹¹⁵ – érintette a témát, és röviden utalt ellenvéleményére.¹¹⁶ Egyéb folyamatban lévő munkái és feltehetően az ismert magánéleti nehézségei¹¹⁷ miatt csak egy év múlva foglalkozott ismét Tiszával. Előbb a *Budapesti Hirlapban*, utóbb a *Kassai Ujságban* közöltetett, *Tisza István grófról* című véleménycikkében mutatta be hosszasan a politikus 1914 utáni nemzetiségi és külpolitikáját, így akarva cáfolni Tournadre állításait.¹¹⁸

A külpolitika kapcsán a fő állításai közé tartozott, hogy midőn Belgrád 1915 októberében elesett, az osztrák vezérkar ki akarta terjeszteni a birodalom határait, hogy a jövőben függetlenebbül léphessen fel akár a német szövetséggel szemben is. A hadsereg követelte Szerbia, Montenegró, de még Albánia egy részének annexióját is, továbbá fel kívánták osztani Olaszországot, és Lengyelországból is nagyobb részt követeltek. Velük szemben lépett föl Tisza, aki szerint az ellenséges népek annektálása soha nem jelentette az ellenséges érzelmek megszüntetését, ezért annak a pártján állt, hogy a Monarchia minél kevesebbet csatoljon magához Szerbiából, osztoz-

¹¹¹ BALOGH 1921. 38.

¹¹² BALÁZS 2021. 29–30.

¹¹³ MOLNÁR 1920. A tábornok szegedi működéséről röviden lásd NAGY 2019. 137–138.

¹¹⁴ Tisza politikájának következményeire, azaz a személye iránti hazai és nemzetközi ellen-szenvre kitűnően rávilágított BIHARI 2014. 344–346.; VERMES 2001. 348–357.

¹¹⁵ A könyvről lásd *Die Lehre der Vergangenheit. Pester Lloyd* (reggeli kiadás), 1920. július 10. 1.

¹¹⁶ Marczali tanár könyvet ír a békéről. *Kassai Ujság*, 1920. június 1. 2.

¹¹⁷ DÉNES 2022b. 89.

¹¹⁸ MARCZALI 1921b.

kodjon csak rajta Bulgária és Görögország.¹¹⁹ Más tekintetben a cikk egy nemzetiségekkel szemben toleráns, a polgári közigazgatást a katonai él helyező miniszterelnököt ábrázolt, aki a háború alatt minden esetben felszólalt és fellépett a nemzeti kisebbségeket ért túlkapások, hovatovább a megszállt területek lakossága sérelmére elkövetett katonai atrocitások ellen. Tisza határozott irányítása tehát garantálta a *stabilitást*. Ehhez kapcsolódva publikálta később a *Tisza akciója Ferencz Józsefnél a katonai túlkapások ellen* című írását, melyben a temesvári katonai parancsnokság indokolatlan letartóztatásai és véres túszedései elleni szigorú fellépést ismertette.¹²⁰

Ettől a ponttól pedig már nem lehetett visszakozni. A Tisza-kérdésben a folytatást a *Hogy készült a nagy háború?* című cikksorozat, illetve ennek könyvvé szerkesztett változata, a *Hogyan készült a nagy háború?* jelentette. A munkában nemcsak ismertette és részben idézte, hanem fel is dolgozta Tisza azon – a *Pester Lloyd*-ban már 1919-ben publikált – levelét, melyben a kormányfő kifejtette, hogy Szarajevó után nem hitte, hogy az események háborúhoz vezetnek majd. „Végtelen fájdalomra – küldte az alábbi sorokat 1918. január 25-én Tisza Marczalinak – és elkeseredésemre kellett a nyomozásnak a szerb kormány bűnrészségét megállapító eredményeiből és Pasicznak és a szerb diplomatáknak, ezenkívül az egész szerb sajtónak hihetetlenül provokáló, a monarchiát gúnyoló és kicsinylő kijelentéseiből arról meggyőződnöm, hogy fel kell lépünk Szerbia ellen. Először azon az állásponton voltam, hogy Szerbiához intézendő első jegyzékünk ne bírjon ultimátum jellegével.”¹²¹ Később azonban, a július 18-i minisztertanácson hozzájárult az ultimátumhoz, de biztosítani akarta Szerbia integritását egy esetleges antant-beavatkozás ellen, továbbá kimondatta a minisztertanáccsal, hogy a birodalom területi hódítást – némi határkiigazítástól eltekintve – nem fog eszközölni.

A fenti levelet Marczali annak bizonyítékeként mutatta be, miért tért el a miniszterelnök eredeti háborúellenes álláspontjától a nyár folyamán. Érveivel meggyőzte Sidney Bradshaw Fay amerikai történészprofesszort, akinek magyarázatokkal ellátva 1923 májusában elküldte a fönt átnézett Tisza-levelet, valamint az 1914. március 15-én kelt miniszterelnöki memorandumát. Fay professzor a dokumentumokat lefordította, és saját magyarázataival ellátva *Papers of Count Tisza, 1914–1918* címmel közzétette az *American Historical Review*-ban.¹²² A megjelenés után Marczali úgy érezhette, a meggyilkolt politikus jó hírének visszaállításáért folytatott kampánya sikerrel járt. Ezzel kapcsolatban 1926-ban a következőt nyilatkozta az *Esti Kurir*-nak: „Örömmel látom, hogy Angliában és Amerikában is sikerült teljesen megdönteni azt a tévhitet, hogy a világháború előidézéséért felelősek vagyunk. Az angol és amerikai közvélemény tisztánlátóbb része már tudja, hogy Tisza

¹¹⁹ Tisza külpolitikai koncepcióit lásd MARUZSA 2016. 122–134.; SZARKA 2016. 153–157.

¹²⁰ MARCZALI 1921e.

¹²¹ MARCZALI 1923. 23.

¹²² FAY 1924.

*István volt az osztrák-magyar monarchia egyetlen politikusa, aki energikusan tiltakozott a háború ellen.*¹²³

Ezen dokumentumok publikálásával párhuzamosan felerősödött a meggyilkolt miniszterelnök kultusza, amit – az 1919-ben alapított Tisza István Emlékbizottság, melynek Marczali nem volt tagja – kizárólag az áldozati attitűd felől építettek fel.¹²⁴ Így, amikor az ellentmondásos műveiről közismert Kacziány Géza 1925-ben más álláspontot hangoztatott a volt miniszterelnököt illetően, azonnal sajtóper indult ellene Tisza emlékének gyalázása miatt, ahol a bíróság meghallgatta Marczali szakvéleményét is. A történésznek köszönhetően Kacziány elvesztette a pert.¹²⁵

Idővel a saját munkái mellett a mások által publikált Tisza-levelek egyike-másikáról is megosztotta véleményét. 1925-ben a *Budapesti Hírlap* hűvéti kiadásában ismertette az életműkiadás negyedik sorozatának második kötetét, amelyben az 1914. június–december közötti hónapok mintegy 677 levele olvasható.¹²⁶ Ugyanebben az évben pedig észrevételezte azokat a Graf Ottokar Czernin által közzétett leveleket is, amelyeket az Osztrák–Magyar Monarchia egykori külügyminisztere még a háború alatt kapott Tiszától.¹²⁷ A következő években, ahogy a Tisza-életmű további kötetei is *Összes munkák* címen napvilágot láttak, Marczali külön ismertetésekben számolt be róluk.¹²⁸ A népszerűsítésen kívül az új forrásokat összekapcsolta a háborús felelősség kérdésével, valamint megrajzolta belőlük a jóságos államférfi alakját.

Ezek után mindössze egyetlen feladat maradt: bemutatni Tiszta István utolsó éveit, a háború alatti működését. Marczali sokáig várt e kényes kérdés feldolgozásával, s azt gondolom, talán ezt oldotta meg a legügyesebben. *A jóságos Tisza István* – mint az elfogult cím is mutatja – teljesen a Horthy-korszak emlékezetpolitikájának megfelelően mutatta be a miniszterelnök 1914 utáni cselekedeteit.¹²⁹ Tiszát Deákhoz hasonlítva párhuzamba állította kettejük habitusát, mintha előbbi az utóbbi politikájának folytatója lett volna. Célja ezzel az lehetett, hogy a megosztó politikusképet átrajzolva

¹²³ Sós 1924. Marczalira valóban hivatkoztak akkoriban külföldön, amiről Sebestyén Károly meg is emlékezett. SEBESTYÉN 1927.

¹²⁴ A Tisza-kultuszról bővebben lásd GYURGYÁK 2016. 218–232.

¹²⁵ Tisza István emlékének gyalázása. Kacziány Géza sajtópere. *Budapesti Hírlap*, 1925. november 15. 5.; Kacziány Géza sajtópere. *Budapesti Hírlap*, 1925. november 20. 11.; A bíróság megállapította, hogy Kacziány Géza meggyalázta Tisza István emlékét. *Budapesti Hírlap*, 1925. december 6. 13.

¹²⁶ MARCZALI 1925b. Az említett kiadás: *Gróf Tisza István összes munkái. Levelek, táviratok, távbeszélőn elküldött üzenetek, egyes előterjesztések 1914 júniustól december végéig*. 4. sorozat, 2. kötet. Budapest, 1924.

¹²⁷ Czernin 1916. december 26-i, 1917. március 17-i, 1917. május 4-i kelettel kapott leveleket Tiszától, illetve egy hivatalos iratot 1917. február 21-i keltezéssel. CZERNIN 1925; MARCZALI 1925e.

¹²⁸ MARCZALI 1927a; MARCZALI 1934a.

¹²⁹ MARCZALI 1926d.

nemzeti konszenzust teremtsen Tisza személyét illetően. Az elképzelés nem volt egyedi – hiszen Szekfű Gyula ábrázolása is nagyon hasonló volt –, nem úgy az általa kitalált narratíva. A professzor Tisza életének kulcsmozzanatait a háborús szervezőre építve nem az organizátort dicsérte, aki megmentette az ország peremterületeit a közvetlen háborús pusztítástól,¹³⁰ hanem azt a mély szociális érzékenységről tanúságot tevő politikust, aki a lehetőségeihez mérten megpróbálta a szociális és gazdasági hálót stabilizálni. A nagy idők eseményeit tárgyalva kiderül, hogy az *államférfi* komolyan vette a szociális ellátás megerősítését, különösen a hadsegélyezést, amit igyekezett minél igazságosabban működtetni. Figyelme leginkább a hadra keltek és elesettek családtagjainak, illetve a hadirokkantak megfelelő ellátására összpontosult, melyet Marczali hosszasan részletezett, s egykori utasítások idézésével is alátámasztott.¹³¹ A folytatásban bemutatta a Hadsegélyező Bizottságban végzett működését, majd a további népjóléti intézkedések, azaz a dicséreték sorolása előtt lényegében felmentette Tiszát a középosztály vádja alól, mely szerint ő volt a gazdasági csőd okozója.¹³² Állítása szerint Tisza elmondta neki, hogy nem szándékosan akarta a polgárság elszegényedését, pusztán a kormányában senki nem értett a hadigazdálkodáshoz.¹³³

Meglepő, hogy Marczali teljesen elhallgatta azt a körülményt, hogy ez az alkalmatlanság a lakosság széles körében milyen mély gyűlöletet szült Tisza és kormánya ellen. A dicsérő szavak arról sem szóltak, hogy Tisza – aki miután belátta, hogy a vereség nemcsak a Monarchia bukásához, hanem a birodalom és Magyarország feldarabolásához vezet – másként kezdett politizálni. Végül a „*magyar veszélyeztetettség tudatában*”¹³⁴ mindent feláldozhatónak tartott a győzelemért és a Habsburg Monarchia világpolitikai helyzetének fenntartásáért – megerősítve ekképp a maga ellenzékét, egyben megeremtve bukása körülményeit.¹³⁵ Amint azt Herczeg Ferenc, Marczali barátja megállapította, Tisza ugyan kitartóan ellenezte a háborút, de miután az összeütközés elkerülhetetlenné vált, minden eszközzel üldözte a defetizmust, mert a győzelemtől várta az ország problémáinak megoldását.¹³⁶

A húszas évek második felében felmerült Marczaliban, hogy az addig gyűjtött egodokumentumai felhasználásával publikálja személyes emlékeit. Több újság is látott fantáziát az ötletben. 1928 tavaszán a történész megegyezt a *Pesti Napló* szerkesztőségével, hogy *Magyar államférfiak vallomásai*

¹³⁰ SZARKA 2016. 145.

¹³¹ A szóban forgó intézkedésekről bővebben lásd KABA 2017.

¹³² A kritikát báró Erasmus von Handel cs. és kir. belügyminiszter is osztotta. RAUCHENSTEINER 2017. 503.

¹³³ A kijelentés háttere: BIHARI 2008. 67–68., 137–149.; BIHARI 2014. 382–385.; SZARKA 2016. 158–163. Vö. KARÁDY – KEMÉNY 2023. 124–135.; EGRY 2017. 308–313.

¹³⁴ TÖKÉCZKI 2003. 447.

¹³⁵ HAJDU 2010. 153.; RAUCHENSTEINER 2017. 492., 604–606.; GALI 2014. 21.; SZÉKELY 2016. 78–92.; RIGÓ 2022. 141.

¹³⁶ HERCZEG 2005. 13.; Néhány év múlva Marczali együtt készítette el a millenniumi emlékü királyszobrainak feliratát az íróval. MARCZALI 1929b; HERCZEG 1929.

címmel rövid történelmi portrékat ír azokról a magyar politikai szereplőkről, akikkel az évek során behatóbb kapcsolatba került, illetve akiket meginterjúvolt. A május végén indított forrásközlésekben bemutatott politikusok közt volt idősebb gróf Andrássy Gyula miniszterelnök, közös külügyminiszter; gróf Apponyi György főkancellár és országbíró; báró Vay Miklós főkancellár; Szögyény Marich László főkancellár, országbíró; báró Bánffy Dezső miniszterelnök; báró Fejérváry Géza miniszterelnök; gróf Esterházy Mór miniszterelnök; s gróf Tisza István. A cikkek a kiegyezés és az összeomlás közötti évtizedek belpolitikai harcainak előterében vázolták a szóban forgó államférfiak jellemét, illetve Marczali azt is elmesélte, kivel miként találkozott, ismerkedett össze, s milyen kapcsolatban állt az érintettekkel. Érdemes megemlíteni, hogy a közlemények árulkodóak voltak írójukra nézve is, aki általuk politikai nézeteibe engedett betekintést.

A koncepció tehát nem kizárólag Tiszára épült, bár kétségtelenül Andrássy és Esterházy mellett ő tekinthető a feljegyzések egyik központi szereplőjének. Személye két közleményt is kapott, ami jelenthette, hogy Marczali kicsit finomhangolni akarta korábbi magasztalásait.¹³⁷ Az elsőben az 1903–1905 közötti hivatali idejével, főként a megbuktatásának hátterével, egyben a Szabadelvű Párt szétesésével foglalkozott. A munkába szerzője beágyazta Tiszával, annak megbuktatása után készített hosszabb interjút. A második publicisztika ismét a nyílt rokonszenvpépítést szolgálta. Marczali megismertette olvasóját a földreformmal kapcsolatos különvéleményükről, azután elbeszélte Tisza álláspontját – a Nemzeti Munkapárt vitatottabb kérdéseiről – a második Balkán-háborúról és a nemzetiségi, pontosabban a magyarországi román kérdéssel a hajdúdorogi bombamerénylet fényében.¹³⁸ Miután a világháború kérdését kezdte taglalni, ismét idézte Tisza memorandumát, majd Szász Károly mellé állva a tárgykörben, kiemelte a miniszterelnök háború alatt tanúsított békeszeretetét, valamint vitába szállt azzal a terjedő, később Angyal Dávidhoz és részben Gratz Gusztávhoz köthető történelmi narratívával, hogy Tisza a német kormánytól és hadvezetőségtől kapott garanciák tudatában, azok őszinteségéről meggyőződve hajtotta végre pálfordulását.¹³⁹ Marczali szerint egyáltalán nem erről volt szó. Tisza mindvégig a béke pártján állt, és kereste a meggyőzés lehetőségét. Amikor ez már nem volt járható út, meggyőződés nélkül, a ránehezedő nyomás hatására meghajolt a magasabb döntés előtt, s magára vállalt minden felelősséget

¹³⁷ MARCZALI 1928a; MARCZALI 1928c. Tisza jellemének megítéléséhez lásd IFJ. BERTÉNYI 2016.

¹³⁸ Tisza háború előtti románpolitikájáról bővebben lásd SZÁSZ 2016. 97–115.

¹³⁹ ANGAL 1929. 382–384.; GRATZ 1929. 378–381. Gratz egy korábbi írásában Tisza reálpolitikusi érzékét azzal is magyarázta, hogy egy hódító háborúval Magyarország csak még több nemzetiséggel bővült volna, ami nem állt a megbékélési, azaz magyarosítási politikájának érdekében. GRATZ 1922. Vö. SZÁSZ 1920. 47–49.

– mások helyett is.¹⁴⁰ Ezt a gyakran hangoztatott állítását alátámasztandó, felidézte egyik beszélgetésüket, amelyre 1914. szeptember 17-én került sor. A történészprofesszor, miután befolyásos angol kapcsolatától (Lord Robert Cecil-től) értesült az antant hadicéljairól,¹⁴¹ a kapott információkat rögtön átadta Tiszának, aki viszont elég szkeptikusnak mutatkozott a hallottakkal kapcsolatban. Nem úgy viselkedett, mint aki a háborút akarta, hanem megegyezésre törekvő politikus képét mutatta. Ezen a beszélgetésen azt is megosztotta Marczalival, hogy még Ferenc József is a szemére vetette, hogy Románia megnyerése érdekében könnyen lemondott volna Bukovináról, majd hozzátette, hogy az audiencián egy-két erdélyi vármegye átadása is szóba került.¹⁴² Marczali erre a következőket felelte: „*Erdély nem makaróni vagy palacsinta, hogy lehet rövidebb vagy hosszabb, hanem üvegtábla, melynek ha csak egy része is eltörik, vége van.*”¹⁴³ Cikke végén még megjegyzete, hogy Tisza ellene volt a bűvárhajók korlátlan bevetésének, amit végzetes hibának tartott.¹⁴⁴ Végül elbeszélte azt is, hogyan értesült barátja vesztéről, aki párt-politikusból a háború alatt avanszált államférfivá, s kinek ő a szavát adta, hogy csak halála után hozza nyilvánosságra memorandumait.

Utolsó cikkét a világháborúról és Tisza szerepéről Marczali 1934 októberében *Felvilágosítás* címmel adta közre.¹⁴⁵ Címválasztásához hűen arról adott felvilágosítást, hogy egész pontosan mit tartalmazott a neki 1914-ben átadott angol diplomáciai dokumentum, valamint megismételte az erről az iratról ifj. Andrássyval, Apponyival és Tiszával való megbeszéléseit, kifejtve, hogyan reagáltak rá az érintettek.

A történész Tisza kapcsán tehát a teljes rehabilitáció álláspontján állt, továbbá minden háborús felelősségre vonatkozó állítást hazugságnak bélyegzett. Idővel pedig már az esetleges politikai hibákról sem vett tudomást. A kutatás jelen állása szerint ebben egy platformon volt Balanyi Györggyel, Balogh Jenővel, Berzeviczy Alberttel és Szász Károllyal.¹⁴⁶ Lényegében ugyanezt vallotta I. Ferenc József kapcsán is, ám itt pusztán királyhűsége szólt belőle. Évekkel a háborút követően is hevesen argumentált a birodalmat romlásba döntő igazságtalanság ellen.

¹⁴⁰ Tisza hezitálásának okait ifj. Bertényi Iván az 1867 utáni magyar külpolitikában jelölte meg. E szerint a miniszterelnök következetesen azt hirdette, hogy a Monarchia érdeke egy gyenge, megosztott, de független Balkán. IFJ. BERTÉNYI 2010. 7–16.

¹⁴¹ MARCZALI 2000. 298–299.

¹⁴² Az ötlet a németektől származott, de a Monarchia elvetette. RAUCHENSTEINER 2017. 112.

¹⁴³ MARCZALI 1928a. Emlékiratai szerint Marczali egy másik alkalommal egyenesen azzal fenyegette meg Tiszát, ha egy falut is átenged a románoknak, akkor lelövi. MARCZALI 2000. 300.

¹⁴⁴ Amint azt később bebizonyították, ebben teljes mértékben igaza volt. HAFFNER 2008. 71–89.

¹⁴⁵ MARCZALI 1934b.

¹⁴⁶ SZÖTS 2020. 89. A politikai és katonai vezetők, valamint a vezető értelmiség ezen tagadásba menekülését elemezte ROMSICS 2004. 68–72.

„Mi volt e háború előidézésénél a nagy hazugság? Az, hogy a középonti hatalmak összeesküdtek a világ békéje ellen, a monarchia meg akarván szerezni a Balkánon a vezető szerepet, Németország meg a világ uralmát. Erre keresve keresték volna hát az alkalmat, meg is találták a szarajevói gyilkosságban és az azt követő bonyodalmakban, ők tehát egyedül felelősek mindazért a pusztításért, kárért, jajért, mit a had géniuszának szabadra bocsátása a földön okozott. Ezért tehát méltán kell lakoltatni, az erkölcs és a műveltség fenséges auspiciumai alatt, őket mind, németeket, osztrákokat, magyarokat, bolgárokat, törököket. Lakoltatni területük csonkításával, hadi képességük megsemmisítésével, hadisarccal és véget nem érő »jóvátételek« behajtásával.”¹⁴⁷

Marczali gyakorta súlyos kijelentésekkel kívánta erősíteni a trianoniban szétfúzott magyar nemzeti identitást, illetve az elsők között járult hozzá a Horthy-korszak világháborúval kapcsolatos emlékezetpolitikájának alapjához, ami a vereséget a történelmi Magyarország egységének végeként értelmezte.¹⁴⁸ Alkalmasint pedig mondatai közé rejtette Ferenc Józsefre, az apafigurára vonatkozó pozitív színezetű utalásait, de jelen ismeretek szerint a világháború kontextusában külön cikkeket nem szentelt személyének. A bölcs, nagyformátumú, sokat szenvedett uralkodói kép nyílt hirdetésétől való tartózkodása a Bethlen-korszak királyellenes politikájának fényében persze érthető.

E helyett a *Magyarország 1867–71, a Ferenc József koronázása 1867. június 8-án* és az ehhez hasonló cikkeiben elsősorban az 1867-ben a magyar nemzettel kiegyező, abban immár megbízó, megfontolt, az országot a reformok és fejlődés irányába állító magyar király alakját emelte ki.¹⁴⁹ Az 1924. szeptember–november közötti hónapokra esett *Ferenc József politikai és magánleveleinek* publikálása, amely viszont remek alkalmat jelentett a Marczali által is mélyen tisztelt császár és király iránti szeretet, illetve rokonszenv helyreállítására. E sorozat amellett, hogy komoly fricska volt az egyetemről őt kiszorító politikai adminisztráció tudománypolitikai képviselői felé, jelezte az együttműködési szándékát is a legitimistákkal. Az *Újság* című napilap részére *Ferenc József politikai és magánleveleiből* összeállított válogatás az 1890-es évekig mutatta be a magyar király emberi oldalát és megfontolt politikusi mivoltát, amit így szembe lehetett állítani a kiépülőben lévő rendszer megtestesítőjének személyével, Horthyéval. Ugyanígy a kormányzói jogkör rendszeres kibővítésére adott válasz lehetett *A királyi hatalom gyakorlásáról* írt cikksorozata a *Pesti Napló* 1926-os évfolyamában.¹⁵⁰ A történész ezekkel

¹⁴⁷ MARCZALI 1922. 2.

¹⁴⁸ A világháború magyar emlékezetkultúráját ismertette ROMSICS 2010a; GYÁNI 2016. 175–185.

¹⁴⁹ MARCZALI 1927e; MARCZALI 1927f.

¹⁵⁰ MARCZALI 1926c.

a publicisztikákkal lényegében integrálta az uralkodót a nemzeti emlékezet főáramába, miközben alapozta és erősítette a legitimista múltfelfogást.¹⁵¹

A magyar király és családja iránti tisztelet egyébiránt hosszú évtizedekre nyúlt vissza a történésznél. Már az 1800-as évek végén több rokonszenves beállítású cikket szentelt Erzsébet királynénak és Rudolf trónörökösnek, akiről még 1929-ben is megemlékezett.¹⁵² De az öröklésről, a koronázásról és a testőrségről szintén publikált. 1928. január–március között bemutatta az 1848-as forradalmi események történetét, melyben Ferenc József szerepét alig érintette. Úgy tűnik, Marczali az idősebb Andrássyval együtt azt vallotta, jóllehet Ferenc József uralkodása alatt, főleg annak kezdetén, számos hibát elkövetett, ennek azonban az volt az oka, hogy a magyarokkal nem rokonszenvező tanácsadókra hallgatott, s tőlük remélte trónja megszilárdítását. A nyugdíjas professzor csupán IV. Károly kapcsán maradt szótlán. A távolságtartás vélhetően abból fakadt, hogy közvetett módon ugyan, de felelősnek tartotta Károlyt az összeomlásért.

1930-ban azután írt egy *A jószágos Tisza István*hoz nagyon hasonló, bensőséges hangú publicisztikát *Ferenc József 1830–1930* címmel.¹⁵³ Elsőként az ifjú trónörökös lelkiismeretességét és egyszerűségét emelte ki mint legfőbb lelki tulajdonságait. 1848 eseményeit ezúttal nagyvonalúan kihagyva, mindössze annyit jegyzett meg, hogy az október 6-án történtek felelőssége „csak csekély részben hárul reá”.¹⁵⁴ Az abszolutizmusról szintén nem ő tehetett, bűne mindössze abban rejlett, hogy magáévá tette Bach rendszerét, amiért meg is lakolt. A családalapításban szerencsés császár sajnos a politikában kezdetben nagyon sok rossz döntést hozott, amiért birodalma elszigetelődött, utána jött is a königgrätzi vereség. Marczali elbeszélése szerint a császár ezután átgondolta birodalma helyzetét, és az abszolutizmust felszámolva alkotmányossá formálta Ausztriát, illetőleg kiegyezett a magyarokkal. E döntéseknek meglett a gyümölcse: Ausztria–Magyarország rövidesen a nagyhatalmak sorába emelkedett. A király az évek alatt immár a megfelelő személyeket vette maga mellé, olyanokat, mint a Marczalit is támogató Andrássy, aki megkötötte a védelmi szövetséget Bismarckkal. 1882-ig, a francia–orosz szövetség megkötéséig nem volt senki, aki a birodalom létét veszélyeztette volna. Marczali levonta a következtetést: a népei sorsáért aggodó királyban „megtestesült az állami érdek”. Dicsérve fáradhatatlan munkabírást, hosszan sorolta a gondokat, mellyel kénytelen volt megbirkózni. Mérlegre téve uralkodását, abban két szempontot talált különösen lényegesnek. Egyrészt *útját állta a német és olasz hegemoniai törekvéseknek, másrészt megvalósította az igazi alkotmányos királyságot*.¹⁵⁵

151 A legitimista történeti gondolkodás születéséről: ROMSICS 2010b. 281–284.

152 MARCZALI 1929a.

153 MARCZALI 1930b.

154 MARCZALI 1930b. 33.

155 E narratívát osztja napjainkban RAUCHENSTEINER 2017. 508–513.

1933-ban a *Kossuth Lajos és Ferenc József* című tárcában¹⁵⁶ ettől a kijelentéstől is tovább ment. Miként Tiszát Deák mellé állította, hátat fordítva az emlékezetpolitikának, Ferenc Józsefet Kossuth Lajossal állította közös piedesztálra. A forrásértelmezést a gyermek Ferenc József tanulmányaival kezdte, majd 1843-as első és 1848-as második magyarországi látogatását mutatta be. A második látogatás egy protokolláris esemény volt, ahol mint királyi biztos István főherceget iktatta be Pest vármegye főispánságába. Kossuth koronatanácshoz intézett, 1848. februári indítványából Marczali hosszasan idézte a Ferenc Józseffel foglalkozó részt. Ez alapján megállapította, hogy Kossuth számára, aki jelen volt a főispáni beiktatón, szimpatikus volt az ifjú főherceg. Nem sokkal később azonban kitört a belháború, és a császári udvarnak Innsbruckba kellett menekülnie. A bonyodalmakat a történész szerint tetézte, hogy ez időben akarták kikiáltani az egységes Németországot Frankfurtban János főherceg kormányzó alatt. Kossuth reménykedett ebben, s amikor az országgyűlés Innsbruckban járt, azt a javaslatot tette, hogy Ferenc József mint ifjabb király jöjjön Budára. A javaslatból végül a *reakció* képviselői, Alfred Candidus Ferdinand zu Windisch-Grätz és Felix zu Schwarzenberg hercegek miatt nem lett semmi. Schwarzenberg katonáember lévén a „*vérbén*” hitt, s végezni akart a magyar kérdéssel. Ennek érdekében lemondásra bírta Ferdinándot, és trónra segítette Ferenc Józsefet. A tárca tehát elrugaskodva a valóságtól, egyúttal elhallgatva Kossuth szándékait, nem kevesebbet sugallt, minthogy, ha Ferenc József elfogadta volna Kossuth javaslatát, akkor azonnal egy erős és lojális állam királya lehetett volna, és talán máshogy alakult volna a két államférfi kapcsolata.

Értékelés

Nem egyszerű feladat mérleget vonni a tudós háborús szerepvállalása fölött, mivel a szóban forgó művei közül a legtöbb a világháborús kontextus nélkül is értelmezhető. Ennek oka, hogy Marczali minden művét nagy hozzáértéssel, komoly adatmennyiséget feldolgozva, magas szakmai színvonalon írta meg. Életrajzának kutatói közül ezért – elkerülve a kényes kérdéseket – egyszerűen inkább nem vettek tudomást Marczali 1914 utáni munkásságáról, noha a történész számára a háború kérdése olyannyira fontos volt, hogy még az 1929-ben a *Nyugat*-ban közreadott *Emlékeimet* is megtoldotta később két fejezettel, melyeknek a *Háborús világ* címet adta.¹⁵⁷ Az első rész politikai értékelés és történeti háttérvázlat (saját szerepének felértékelésével), míg a második tartalmazza a tényleges háborús élményeit. Utóbbiban elmesélte motivációit, amelyek a háborús szószékre szólították, de szólt az 1914–1918 közötti terveiről, gondolatairól is. Kiderül, hogy tudatosan vállalta a részvételt a propaganda-rendezvényeken, és tartott háborús előadásokat. Hinni

¹⁵⁶ MARCZALI 1933.

¹⁵⁷ Az *Emlékeim* ezen részét ismertette DÉNES 2022a. 313–315.

akart, ezért hinni tudott hazája győzelmében, amiért minden eszközével maga is tenni kívánt. Ám ez nem csupán Marczalira nézve jelentős megállapítás.

1927-ben jelent meg Babits Mihály híres esszéje, *Az írástudók árulása*, amelyben a háborúért viselt szerepük kapcsán kimondta az értelmiség felelősségét. E mű semmilyen hatást nem gyakorolt Marczalira, aki a háború után is – kollégái többségéhez hasonlóan – az ellenségben találta meg a felelőst, és a *Háborús világban* is – önkritikát nem gyakorolva – csupán rögzítette korábbi szerepfelfogását. A nagy háború alkalmából, a háborús győzelem reményében gondolta át és értelmezte újra az *Egyetemes magyar történelem* és a *Nagy képes világtörténet* előszavában felvetett elméleti és metahistóriai előfeltevéseit, majd illesztette azokat birodalomépítő értelmiségi elhivatottságába.¹⁵⁸ A húszas években pedig a vesztes háború és a Trianon-sokk hatására háborús írásait és saját szerepét interpretálta újra és kapcsolta hozzá saját nemzeti ambícióihoz.

A rankei iskola történeti objektivitását némileg felülvizsgálva, a kései Marczali mintha elvetette volna a tértől és időtől független objektivitás elvét. Helyette azt hirdette, hogy ugyanazok a tényadatok más következtetésekhez vezetnek különböző korokban és népek között, vagyis a történész objektivitása végső soron mindig a források sorából levont szubjektív és jelenhez kötött következtetés, az egyéni és nemzeti igazság egyvelege.¹⁵⁹ Amennyiben e megállapítás gyökeret ereszt, és sikerül bizonyítani, hogy a professzor közelített ehhez a prezentista felfogáshoz, abban az esetben indítékai tisztázódnak, továbbá érzékelhető lesz objektivitásának határvonala, hogy hol és mennyiben válik el a történész a patriótától.

A kutató kettősséggel áll szemben. Tény, hogy Marczali a tárgyalt 1920 utáni tíz–tizennégy évben kevés szaktanulmányt publikált. Az egyetemi kényszernyugdíjazás és a B-listára kerülés nyilvánvalóan perifériára szorította. Szakfolyóiratokba lényegében nem írt, csakhogy ez részben rajta is múlt. A szakmai sikereknél – úgy tűnik – többre tartotta, ha szavai tízezrekhez juthatnak el. A korábbi nagy ívű felkérések elmaradását a fiatal kollégák személye elleni lázadásaként élte meg,¹⁶⁰ ezért a tudományos plénum orgánumai helyett immár az olyan jól fizető hírlapok számára dolgozott be, mint a *Budapesti Hírlap*, a *Pesti Hírlap*, a *Pesti Napló* vagy a német nyelvű *Pester Lloyd*. Ámbár a napi sajtó köztudatban tartotta nevét, miként meleg hangon emlékeztek meg előadásairól, könyveiről, mindazonáltal kollégái idővel valóban eltávolodtak tőle. A *Századok* ugyan még hosszú ideig jegyezte mun-

¹⁵⁸ DÉNES 2022a. 238.

¹⁵⁹ Vö. „A fiatalok fellázadtak...!” A hetvenötéves Marczali Henriknél. *Pesti Napló*, 1931. április 3. 4.

¹⁶⁰ „A fiatalok fellázadtak...!” A hetvenötéves Marczali Henriknél. *Pesti Napló*, 1931. április 3. 4. Ebben a születésnapja alkalmából készült beszélgetésben jelentette be, hogy valószínűleg *A háborús felelősség* című írását, melyen évek óta dolgozott, végül nem fogja befejezni a téma átfogó volta miatt.

kasságát, ám a világháborúval, a békeszerződésekkel és Tiszával kapcsolatos forrásfeldolgozásait, illetve konzekvenciáit – amelyek hangvétele inkább az események hatása alatt álló újságíróé és nem egy pártatlan szakemberé volt – nem fogadták el maradéktalanul.¹⁶¹ Az egodokumentumok ellenére is csak nagyon ritkán hivatkoztak rá.

Tanulmányomban bizonyítani igyekeztem, hogy Marczali nézetei keveset változtak a hadi időkhöz képest, a változás inkább a lelkében ment végbe, minekután apologétaként fogta föl helyzetét, s ennek megfelelően választotta meg mondandója fórumát.

Felmerül tehát a kérdés: miben volt igaza Marczalinak? Figyelemre méltó, hogy az általa felvetett kérdésekről mennyire megoszlik a szakmai vélemény mind a mai napig. Hozzávetőleg egy évtizednyi vita után az 1930-as évekre konszenzus alakult ki a történészek között, amely végül sem államokat, sem vezetőket nem hibáztatott, helyette a nemzetiszocialista és kommunista eszmék tébolya közepette a nacionalizmus, az imperializmus vagy a militarizmus eszméjével azonosították a konfliktushoz vezető okokat. Az 1960-as években a nemzetiszocialista bűnökkel való szembenézés igézetében a német történészek felelősséget vállalva az első világháborúért is, 1939 bűneit egyoldalúan visszavetítették 1914-re, s előbb újra Vilmost és a politikai elitet, később a vezérkart jelölték meg felelősként.¹⁶² A kérdés ezután – főként itt, Kelet-Közép Európában – évtizedekre bezárkózott a tudomány falai közé, mígnem a Szovjetunió szétesése előtti években megindult az átértékelés.¹⁶³ Elérkezve a centenáriumhoz, Christopher Clark cambridge-i professzor az elmúlt évtizedben meggyőzően látszott igazolni *The Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914* című monográfiájában, hogy a bűnösség kérdése továbbra sem fekete vagy fehér. Mivel a Szovjetunió széthullása, majd 2001. szeptember 11-e után a világ éppen olyan kiszámíthatatlanná vált, mint volt száz évvel ezelőtt, így érdemes lehet mai szemmel is pillantást vetni a dokumentumokra. Clark ennek megfelelően visszahelyezte Szerbiát a történet középpontjába, felrajzolt egy stabil, jól irányított Ausztria–Magyarországot, amelynek belső nemzetiségi problémáit az antant nagyította föl nemzetközi válsággá, mi több, a Marczaliéhoz igen hasonló fényben tüntette föl Oroszország és Franciaország politikai és katonai érdekeit, továbbá ugyanúgy felmentette Németországot és Ausztriát a felelősség alól. Azzal a *nonkonform narratívával* tehát, melyhez a német és osztrák történészek, írók, gondolkodók nyomán Marczali és többé-kevésbé volt egyetemi kollégái is csatlakoztak, érdemes ismét számolni. Ám ezt már

¹⁶¹ Ennek az is oka lehetett, hogy a komoly történelmi munkák mellett előszeretettel recenziált a revíziós ügyet nyíltan pártoló propagandaműveket is. Lásd MARCZALI 1928d; MARCZALI 1928b.

¹⁶² SZABÓ 2014b. 303–306.; ROMSICS 2018. 20–21.

¹⁶³ ROMSICS 2018. 33. Magyar nyelvterületen úttörőnek tekinthető Fejtő Ferenc *Rekviem egy hajdanvolt birodalomért* című, először 1990-ben megjelent művének idevágó része. FEJTŐ 1997. 36–61.

nem a hazafias egyoldalúság, a részrehajlás és a retorikai meggyőzés szándéka, hanem a tudományos igény és a kiegyensúlyozott szemlélet jellemzi.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

MTA KIK Kt. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár

SAJTÓFORRÁSOK

Az Est, 1922
Budapesti Hírlap, 1925, 1929
Egyenlőség, 1923
Kassai Ujság, 1920
Pester Lloyd, 1920–1926
Pesti Napló, 1924, 1931
Világ, 1920, 1921

MARCZALI HENRIK MUNKÁI

- MARCZALI 1914a MARCZALI Henrik: A világháború történeti megvilágításban. *Budapesti Szemle* 160. (1914):456. 379–396.
- MARCZALI 1914b MARCZALI Henrik: Nándorfehérvárról. *Vasárnapi Ujság* 61. (1914):50. 926.
- MARCZALI 1915a MARCZALI Henrik: A hadsereg élelmezése az 1788–90-iki háborúban. *Századok* 49. (1915):1–2. 1–33.
- MARCZALI 1915b MARCZALI Henrik: *Italicae Res*. Budapest, 1915.
- MARCZALI 1915c MARCZALI Henrik: A tengeri háború és az amerikai Egyesült Államok. *Magyar Figyelő* 5. (1915):3. 81–105.
- MARCZALI 1916a MARCZALI Henrik: A Botond-monda történeti kapcsolatai. *Akadémiai Értesítő* 27. (1916) 90–100.
- MARCZALI 1916b MARCZALI Henrik: Lengyelország. In: *Szóval s tollal a hazáért. A Miskolczi Közművelődési Egyesület munkássága a világháború alatt*. Szerk. KOSZTOLÁNYI Zoltán. Miskolc, 1916. 41–54.
- MARCZALI 1916c MARCZALI Henrik: Románia hadüzenete. *Jogtudományi Közlöny* 51. (1916):38. 325–327.

- MARCZALI 1917a MARCZALI Henrik: Az orosz forradalom. *Magyar Figyelő* 7. (1917):2. 217–239.
- MARCZALI 1917b MARCZALI Henrik: Nándorfehérvár visszafoglalása 1717. augusztus 18-án. *Pesti Napló*, 1917. augusztus 18. 1–2.
- MARCZALI 1918 MARCZALI Henrik: *Világpolitika és világgazdaság*. Budapest, 1918.
- MARCZALI 1919 MARCZALI Henrik: Der Weltkrieg und Stefan Tisza. *Pester Lloyd*, 1919. október 27. 1.
- MARCZALI 1920 MARCZALI Henrik: Az angol–magyar érdekközösségről a múltban. *Századok* 53–54. (1919–1920) 113–123.
- MARCZALI 1921a MARCZALI Henrik: *Cobden történeti jelentősége*. Budapest, 1921.
- MARCZALI 1921b MARCZALI Henrik: Tisza István grófról. *Budapesti Hirlap*, 1921. április 17. 1. (Lásd még: *Kassai Ujság*, 1921. április 22. 5–6.)
- MARCZALI 1921c MARCZALI Henrik: Die Politik des Deutches Reiches vor und während der Kriegezeit. *Pester Lloyd*, 1921. szeptember 18. 2–3.
- MARCZALI 1921d MARCZALI Henrik: Karagyorgyétől a belgrádi koronázásig. *Pesti Napló*, 1921. november 6. 5.
- MARCZALI 1921e MARCZALI Henrik: Tisza akciója Ferencz Józsefnél a katonai túlkapások ellen. Bizalmas hadparancsok a világháború idejéből. *Ellenzék*, 1921. november 26. 3.
- MARCZALI 1922 MARCZALI Henrik: Egy angol szövetségesünk. *Budapesti Hirlap*, 1922. december 31. 1–3.
- MARCZALI 1923 MARCZALI Henrik: *Hogyan készült a nagy háború. Tanulmány*. Budapest, [1923].
- MARCZALI 1924a MARCZALI Henrik: A háború kitörésének tizedik évfordulója. *Pesti Hirlap*, 1924. július 27. 3.
- MARCZALI 1924b MARCZALI Henrik: Tíz év történetének áttekintése. *Pesti Hirlap*, 1924. június 29. 9–11.
- MARCZALI 1924c MARCZALI Henrik: Felelősség a nagy háborúért. *Budapesti Hirlap*, 1924. december 25. 26–28.
- MARCZALI 1925a MARCZALI Henrik: Az elmúlt év politikai történetének áttekintése. *Pesti Hirlap*, 1925. január 1. 3–4.

- MARCZALI 1925b MARCZALI Henrik: Tisza István levelei. *Budapesti Hirlap*, 1925. április 12. 21–22.
- MARCZALI 1925c MARCZALI Henrik: Russische Diplomatie im Weltkriege. *Pester Lloyd*, 1925. július 5. 2–3.
- MARCZALI 1925d MARCZALI Henrik: A kisebbségek Erdélyben. *Pesti Hirlap*, 1925. július 7. 3.
- MARCZALI 1925e MARCZALI Henrik: Die Tisza-Erinnerungen des Grafen Czernin. *Pester Lloyd* (reggeli kiadás), 1925. szeptember 25. 2–3.
- MARCZALI 1926a MARCZALI Henrik: Az év külpolitikai története. *A Pesti Hirlap Nagy Naptára*, 1926. Budapest, 1926. 217–219.
- MARCZALI 1926b MARCZALI Henrik: Europäische Politik unter Edvard VII. *Pester Lloyd* (reggeli kiadás), 1926. január 3. 3–4.
- MARCZALI 1926c MARCZALI Henrik: A királyi hatalom gyakorlása Magyarországon. *Pesti Napló*, 1926. február 14. 15–16.; február 21. 9.; február 23. 11.; március 9. 8.; március 13. 7.; április 1. 11.; április 8. 8.; április 15. 11.; április 22. 11.
- MARCZALI 1926d MARCZALI Henrik: A jóságos Tisza István. *Budapesti Hirlap*, 1926. december 25. 30–32.
- MARCZALI 1927a MARCZALI Henrik: Gorlicétől Luckig. *Budapesti Hirlap*, 1927. május 11. 2–3.
- MARCZALI 1927b MARCZALI Henrik: A nemzetiségi kérdés megoldásának első kísérlete 1849-ben. *Pesti Hirlap*, 1927. november 13. 6.
- MARCZALI 1927c MARCZALI Henrik: Die englischen Dokumente über die Vorkriegsjahre (I.). *Pester Lloyd*, 1927. november 27. 3–4.
- MARCZALI 1927d MARCZALI Henrik: Die englischen Dokumente über die Vorkriegsjahre (II.). *Pester Lloyd*, 1927. december 8. 3–4.
- MARCZALI 1927e MARCZALI Henrik: Ferenc József koronázása 1867. június 8-án. *A Pesti Hirlap Nagy Naptára* 37. (1927) 225–232.
- MARCZALI 1927f MARCZALI Henrik: Magyarország 1867–71. *A Pesti Hirlap Nagy Naptára* 37. (1927) 233–239.

- MARCZALI 1928a MARCZALI Henrik: Magyar államférfiak vallomásai. Gróf Tisza István miniszterelnök 1903–1905. *Pesti Napló*, 1928. július 15. 41.
- MARCZALI 1928b MARCZALI Henrik: Anglia. *Budapesti Hirlap*, 1928. július 1. 7–8.
- MARCZALI 1928c MARCZALI Henrik: Magyar államférfiak vallomásai. Gróf Tisza István miniszterelnök 1861. április 22–1918. október 31. *Pesti Napló*, 1928. július 22. 41–42.
- MARCZALI 1928d MARCZALI Henrik: Trianon Hollywoodból nézve. *Budapesti Hirlap*, 1928. október 21. 5.
- MARCZALI 1928e MARCZALI Henrik: Die englische Diplomatie und der Balkan. 1903–1909. *Pester Lloyd*, 1928. december 30. 5.
- MARCZALI 1929a MARCZALI Henrik: Rudolf trónörökös. *Budapesti Hirlap*, 1929. július 21. 5–6.
- MARCZALI 1929b MARCZALI Henrik: A királysobrok felirata. *Budapesti Hirlap*, 1929. szeptember 15. 29.
- MARCZALI 1929c MARCZALI Henrik: Európa jövője. *Budapesti Hirlap*, 1929. november 24. 3.
- MARCZALI 1930a MARCZALI Henrik: A nagy döntés előtt 1908–1912. *Pesti Napló*, 1930. június 15. 41.
- MARCZALI 1930b MARCZALI Henrik: Ferenc József 1830–1930. *Pesti Napló*, 1930. augusztus 17. 33–34.
- MARCZALI 1933 MARCZALI Henrik: Kossuth Lajos és Ferenc József. *Pesti Napló*, 1933. január 13. 2–3.
- MARCZALI 1934a MARCZALI Henrik: Gróf Tisza István összes munkái. V. kötet, Budapest, Franklin Társulat 1933. *Pesti Napló*, 1934. január 17. 12.
- MARCZALI 1934b MARCZALI Henrik: Felvilágosítás. *Pesti Napló*, 1934. október 6. 35.
- MARCZALI 2000 MARCZALI Henrik: *Emlékeim*. Budapest, 2000.

IRODALOM

- AGGHÁZY – STEFÁN 1934 v. AGGHÁZY Kamil – STEFÁN Valér: *A világháború 1914–1918*. Budapest, 1934.
- ANDRÁSSY 1915 Gróf ANDRÁSSY Gyula: *Kinek a bűne a háború?* Budapest, 1915.

- ANGYAL 1929   ANGYAL Dávid: Még egyszer Tisza István háborús felelőssége. *Magyar Szemle* 5. köt. (1929):1–4. 381–384.
- ARZ 1942   BÁRÓ ARZ Arthur vezérezredes: *1914–1918. A központi monarchiák harca és összeomlása*. Budapest, 1942.
- AUDOIN-ROUZEAU – BECKER 2006   AUDOIN-ROUZEAU, Stéphane – BECKER, Annette: *1914–1918, az újraírt háború*. Ford. FISLI Éva. Budapest, 2006.
- BALÁZS 2021   BALÁZS Eszter: *Mars és Apolló közt. Írók és más értelmiségiek az első világháborúban*. Budapest, 2021.
- IFJ. BERTÉNYI 2010   IFJ. BERTÉNYI Iván: Az első világháború okai. In: *Magyarország az első világháborúban*. Főszerk. ROMSICS Ignác. Budapest, 2010. 7–22.
- IFJ. BERTÉNYI 2016   IFJ. BERTÉNYI IVÁN: Tisza István, egy szabadelvű világ konzerválója. In: *Tisza István, két korszak határán*. Szerk. IFJ. BERTÉNYI Iván. Budapest, 2016. 7–27.
- BALOGH 1921   BALOGH Jenő: *Gróf Tisza István emlékezete – emlékezés a M. Tud. Akadémia 1920. május 9.-én tartott közülésén*. Budapest, 1921.
- BIHARI 2008   BIHARI Péter: *Lövészárkok a hátszágban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországon*. Budapest, 2008.
- BIHARI 2014   BIHARI Péter: *1914. A nagy háború száz éve. Személyes történetek*. Budapest, 2014.
- BOIA 2015   BOIA, Lucian: *Vesztesek és győztesek. Az első világháború újraértelmezése*. Budapest, 2015.
- CSEJTEI 2015   CSEJTEI Dezső: A világháború mint civilizációs jelenség Oswald Spengler és Thomas Mann munkásságában. In: *Az első világháború következményei Magyarországon*. Szerk. TOMKA Béla. Budapest, 2015. 109–134.
- CZERNIN 1925   CZERNIN, Ottokar: Erinnerungen an Graf Stefan Tisza. *Pester Lloyd*, 1925. szeptember 22. 1–2.; uo. 1925. szeptember 23. 1–2.; uo. 1925. szeptember 24. 1–3.
- CLARK 2014   CLARK, Christopher: *The Sleepwalkers. How Europe went to War in 1914*. New York, 2014.

- DÉNES 2021 DÉNES Iván Zoltán: Háborús pszichózis vagy tárgylagosság? Marczali Henrik írásai a nagy háború idején. *Aetas* 36. (2021):4. 100–117.
- DÉNES 2022a DÉNES Iván Zoltán: *Választott nemzet. Marczali Henrik élete és munkássága*. Budapest, 2022.
- DÉNES 2022b DÉNES Iván Zoltán: Marczali Henrik magyar-zsidó önazonossága. *Múlt és Jövő* 33. (2022):1. 80–100.
- EGRY 2017 EGRY Gábor: Kukoricakenyér, pacal és vizezett tej – Ellátás és fogyasztás az első világháború idején. In: *Háborús mindennapok – mindennapok háborúja. Magyarország és a Nagy Háború – ahogy a sajtó látta (1914–1918)*. Szerk. KABA Eszter. Budapest, 2017. 289–313.
- FAY 1924 FAY, Sidney Bradshaw: Papers of Count Tisza, 1914–1918. *The American Historical Review* 29. (1924):2. 301–315.
- FEJTŐ 1997 FEJTŐ Ferenc: *Rekviem egy hajdanvolt birodalomért. Ausztria-Magyarország szétrombolása*. Ford. JÁSZAY Gabriella – KÖRMENDY Marianna. Budapest, 1997.
- FIZIKER 2014 FIZIKER Róbert: Ausztria–Magyarország az I. világháborúban (1914–1918). In: *Az első világháború. 1914–1918. Tanulmányok és dokumentumok*. Szerk. NÉMETH István. Budapest, 2014. 138–155.
- FODOR 1924 FODOR Tibor: Ami a magyar tudósnak elérhetően. *Világ*, 1924. december 25. 14.
- GALI 2014 GALI Máté: Berzeviczy Albert élete és naplója. In: „Az ország belepusztul ebbe a háborúba”. *Berzeviczy Albert kiadatlan naplója (1914–1920)*. Szerk. KOVÁCS Kiss Gyöngy. Kolozsvár, 2014. 7–35.
- GÓRNY 2018 GÓRNY, Maciej: First Write, Then Shoot: East Central European Intellectuals and the Great War. In: *Intellectuals and World War I. A Central European Perspective*. Eds. PUDŁOCKI, Thomas – RUSZALA, Kamil. Kraków, 2018. 133–148.
- GRATZ 1922 GRATZ Gusztáv: Tisza István gróf és a háború. *Az Újság*, 1922. május 14. 5.
- GRATZ 1923 GRATZ Gusztáv: Tisza és a háború. *8 Órai Újság*, 1923. június 23. 4.

- GRATZ 1929   GRATZ Gusztáv: Tisza István a háborúért való saját felelősségéről. *Magyar Szemle* 5. (1929):1–4. 376–381.
- GUNST 1982   GUNST Péter: Marczali Henrik (1856–1940). In: MARCZALI Henrik: *Világtörténelem – magyar történelem*. Vál., sajtó alá rend., bev. GUNST Péter. Budapest 1982. 5–26.
- GUNST 1983   GUNST Péter: *Marczali Henrik*. Budapest, 1983.
- GUNST 2001   GUNST Péter: Marczali Henrik és a „kortörténet-írás”. *Századok* 135. (2001):1. 181–190.
- GYÁNI 2016   GYÁNI Gábor: *A történelem mint emlék(mű)*. Budapest, 2016.
- GYURGYÁK 2016   GYURGYÁK János: Tisza István a jobboldali hagyományban. In: *Tisza István, két korszak határán*. Szerk. IFJ. BERTÉNYI Iván. Budapest, 2016. 213–232.
- HAFFNER 2007   HAFFNER, Sebastian: *Az elárult forradalom. Németország 1918–9*. Budapest, 2007.
- HAFFNER 2008   HAFFNER, Sebastian: *A Német Birodalom hét főbűne az első világháborúban*. Budapest, 2008.
- HAJDU 2010   HAJDU Tibor: Hátország. In: *Magyarország az első világháborúban*. Főszerk. ROMSICS Ignác. Budapest, 2010. 152–167.
- HAJDU – POLLMANN 2014   HAJDU Tibor – POLLMANN Ferenc: *A régi Magyarország utolsó háborúja 1914–1918*. Budapest, 2014.
- HERCZEG 1929   HERCZEG Ferenc: Királysobrok a Városligetben. *Budapesti Hírlap*, 1929. szeptember 19. 3.
- HERCZEG 2005   HERCZEG Ferenc: *Két arckép. Tisza István, Károlyi Mihály*. Budapest, 2005.
- HOERES 2004   HOERES, Peter: *Krieg der Philosophen. Die deutsche und die britische Philosophie im Ersten Weltkrieg*. Paderborn, 2004.
- HUSZÁR 2020   HUSZÁR Mihály: A kettőtört fa árnyéka. A marcali Kohn-Dénes család háborúban és békeidőben. In: *Háborús hétköznapiak IV*. Szerk. TÖRÖK Róbert – SALLAY Gergely – ZÁVODI Szilvia. Budapest, 2020. 173–191.

- JÜNGER 2021 JÜNGER, Ernst: Válogatott politikai írások. Ford. NÉMETH Bálint. Pécs, 2021.
- KABA 2017 KABA Eszter: „Azt akarjuk, hogy olyan segélyt adjanak, hogy megélhessünk belőle” – A hadigondozás rendszerének működtetése a háború éveiben. In: *Háborús mindennapok – mindennapok háborúja. Magyarország és a Nagy Háború – ahogy a sajtó látta (1914–1918)*. Szerk. KABA Eszter. Budapest, 2017. 351–376.
- KARÁDY – KEMÉNY 2023 KARÁDY Viktor – KEMÉNY István: *Zsidóság a magyar nemzetépítésben a numerus clausus előtt és azután*. Budapest, 2023.
- KECSKÉS 2014 KECSKÉS D. Gusztáv: Paradigmaváltás Párizsban. Franciaország Kelet-Közép-Európa politikájának átalakulása az első világháború idején. In: *Az első világháború. 1914–1918. Tanulmányok és dokumentumok*. Szerk. NÉMETH István. Budapest, 2014. 187–207.
- KEEGAN 2014 KEEGAN, John: *Az első világháború*. Ford. dr. MOLNÁR György. Budapest, 2014.
- KOLOH 2020 KOLOH Gábor: A trianoni menekültek száma. In: *Úton. Menekülés, mobilitás, integráció Közép-Európában és Magyarországon az első világháború után*. Szerk. ABLONCZY Balázs. Budapest, 2020. 11–22.
- KOSELLECK 2002 KOSELLECK, Reinhart: *The Practice of Conceptual History. Timing History, Spacing Concepts*. Trans. PRESNER, Todd Samuel et al. Stanford, 2002.
- MARUZSA 2016 MARUZSA Zoltán: Tisza István külpolitikai nézetei. In: *Tisza István, két korszak határán*. Szerk. IFJ. BERTÉNYI Iván. Budapest, 2016. 119–141.
- MITROVICS 2022 MITROVICS Miklós: A lengyelkérdés a magyar belpolitikában az első világháború alatt. In: *Lengyelkérdés Magyarországon az első világháborúban*. Szerk. MITROVICS Miklós. Budapest, 2022. 15–35.
- MOLNÁR 1920 MOLNÁR Jenő: Tisza István: ahogy a francziák látják. Beszélgetés de Tournadre tábornokkal. *Az Ujság*, 1920. április 11. 3.

- NAGY 2019 NAGY Miklós: Szeged francia megszállása és az antant-intervenciós tervek. *Aetas* 34. (2019):1. 128–138.
- NÉMETH 2014a NÉMETH István: A szarajevói merénylet – egy világháború előjátéka. In: *Az első világháború. 1914–1918. Tanulmányok és dokumentumok*. Szerk. NÉMETH István. Budapest, 2014. 11–18.
- NÉMETH 2014b NÉMETH István: Nagyhatalmi hadicélok az I. világháborúban. In: *Az első világháború. 1914–1918. Tanulmányok és dokumentumok*. Szerk. NÉMETH István. Budapest, 2014. 19–37.
- RAUCHENSTEINER 2017 RAUCHENSTEINER, Manfred: *Az első világháború és a Habsburg Monarchia bukása*. Ford. KOC SIS András – FÜLÖP Szabó Júlia. Budapest, 2017.
- RIGÓ 2022 RIGÓ Máté: *Háború, profit, Trianon. Hogyan vészelte át a polgárság az első világháborút?* Budapest, 2022.
- ROMSICS 2004 ROMSICS Gergely: *Mítosz és emlékezet. A Habsburg Birodalom felbomlása az osztrák és magyar politikai elit emlékirat-irodalmában*. Budapest, 2004.
- ROMSICS 2010a ROMSICS Gergely: Az első világháborús magyar emlékezetkultúra. In: *Magyarország az első világháborúban*. Főszerk. ROMSICS Ignác. Budapest, 2010. 179–196.
- ROMSICS 2010b ROMSICS Gergely: *Nép, nemzet, birodalom. A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák, és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918–1941*. Budapest, 2010.
- ROMSICS 2015 ROMSICS Ignác: A nagyhatalmak és az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása. In: *Az első világháború következményei Magyarországon*. Szerk. TOMKA Béla. Budapest, 2015. 25–34.
- ROMSICS 2018 ROMSICS Ignác: *A Nagy Háború és az 1918–19-es magyarországi forradalmak*. Budapest, 2018.
- ROMSICS 2023 ROMSICS Gergely: *Összeomlás és útkeresés 1917–1920. A magyar külpolitikai gondolkodás útjai*. Budapest, 2023.
- RÓNAY 1936 RÓNAY Mária: Az Akadémia bölcsei – 80 éven túl... Marczali Henrik. *Pesti Napló*, 1936. december 20. 34.

- SÓS 1924 SÓS Endre: Látogatás a hetvenéves Marczali Henrik professzornál. *Esti Kurir*, 1924. április 4. 12.
- SEBESTYÉN 1927 SEBESTYÉN Károly: Világháború és történettudomány. Szilassy, gróf Szécsen, báró Burián, gróf Andrássy Gyula, Tisza István, Marczali Henrik egy angol történelmi könyvben. *Pesti Napló*, 1927. augusztus 6. 12.
- SUSLIK 2016 SUSLIK Ádám: Az északkeleti vármegyék veszteségei az első világháborúban a cs. és kir., valamint honvéd gyalogezredek adatai alapján 1914–1915 között. In: *Első világháború a Kárpátokban*. Szerk. KÓNYA Péter. Eperjes, 2016. 52–74.
- SZABÓ 2014a SZABÓ Viktor: Oroszország I. világháborús hadicéljai. In: *Az első világháború. 1914–1918. Tanulmányok és dokumentumok*. Szerk. NÉMETH István. Budapest, 2014. 177–186.
- SZABÓ 2014b SZABÓ Viktor: A háborús felelősség kérdése – historiográfiai áttekintés. In: *Az első világháború. 1914–1918. Tanulmányok és dokumentumok*. Szerk. NÉMETH István. Budapest, 2014. 299–310.
- SZARKA 2016 SZARKA László: Tisza István, a háborús miniszterelnök. In: *Tisza István, két korszak határán*. Szerk. IFJ. BERTÉNYI Iván. Budapest, 2016. 143–163.
- SZÁSZ 1920 SZÁSZ Károly: *Tisza István. Élet- és jellemrajzi vázlat*. Budapest, 1920.
- SZÁSZ 1929 SZÁSZ Zsombor: Tisza felelőssége és az angol kormány krízise 1914-ben. *Magyar Szemle* 5. (1929):1–4. 209–215.
- SZÁSZ 2016 SZÁSZ Zoltán: Tisza István és a nemzetiségek. A románok. In: *Tisza István, két korszak határán*. Szerk. IFJ. BERTÉNYI Iván. Budapest, 2016. 93–118.
- SZÉKELY 2016 SZÉKELY Tamás: Tisza István és ellenfelei. In: *Tisza István, két korszak határán*. Szerk. IFJ. BERTÉNYI Iván. Budapest, 2016. 71–92.
- SZŐTS 2020 SZŐTS Zoltán Oszkár: *Az első világháború az 1945 előtti magyar történetírásban. Nézőpontok, műfajok, intézmények*. Pécs, 2020.
- PROCHASSON 2012 PROCHASSON, Christophe: Intellectuals and Writers. In: *A Companion to World War I*. Ed. HORNE, John. Maiden-Oxford, 2012. 323–337.

- POLLMANN 2015 POLLMANN Ferenc: A hadviselés átalakulása az első világháborúban: haditechnika, stratégia és propaganda. In: *Az első világháború következményei Magyarországon*. Szerk. TOMKA Béla. Budapest, 2015. 45–53.
- POLLMANN 2016 POLLMANN Ferenc: A Kárpátok és Magyarország védelme 1914–15-ben és az osztrák–magyar vezérkar. In: *Első világháború a Kárpátokban*. Szerk. KÓNYA Péter. Eperjes, 2016. 37–43.
- TAKÁCS 2017 TAKÁCS Róbert: Sajtó és propaganda a háború idején. In: *Háborús mindennapok – mindennapok háborúja. Magyarország és a Nagy Háború – ahogy a sajtó látta (1914–1918)*. Szerk. KABA Eszter. Budapest, 2017. 9–35.
- TÓTH 2014 TÓTH Péter András: Az Amerikai Egyesült Államok I. világháborús részvétele és Európa-politikája. In: *Az első világháború. 1914–1918. Tanulmányok és dokumentumok*. Szerk. NÉMETH István. Budapest, 2014. 231–248.
- TÖRŐ 2015 TÖRŐ László Dávid: Az I. világháború képe a két világháború közötti tankönyvekben. In: *Háború és béke. Az I. világháború (1914–1918)*. Szerk. BÖRÖNDI Lajos – DEÁK Ernő. Bécs, 2015. 174–188.
- TÖKÉCZKI 2000 TÖKÉCZKI László: *Tisza István eszméi, politikai arca*. Budapest, 2000.
- TÖKÉCZKI 2003 TÖKÉCZKI László: Utószó. In: TISZA István: *Válogatott politikai beszédek és írások*. Budapest, 2003. 443–461.
- TUTUSKÓ 2016 TUTUSKÓ Ágnes: Az 1914–1915. évi orosz betörések nemzetiségpolitikai következményei. In: *Első világháború a Kárpátokban*. Szerk. KÓNYA Péter. Eperjes, 2016. 86–101.
- VERMES 2001 VERMES Géza: *Tisza István*. Budapest, 2001.

The Continuing Struggle Henrik Marczali's Views on War Responsibility in the 1920s

by Péter Turbucz

(Summary)

Between 1914 and 1918, Henrik Marczali took a significant role in the propaganda of the Austro-Hungarian Monarchy due to war psychosis. He wrote articles and long studies about the necessity of the war. He believed in victory, for which he wanted to do it, so he urged the audience in lectures to support the war in Budapest, Miskolc, Arad and Baja. After the World War he published revisionist writings. He was disappointed in the Trianon Peace Treaty, he did not accept the defeat and war responsibility either. Like the majority of German and Austrian historians, he wanted to prove that his country was not responsible for the war. First of all he emphasized the innocence of István Tisza. In Tisza, he saw a prime minister who did everything for peace and opposed the war until the last moment. Marczali was in friendship with Tisza who entrusted to the historian a memorandum and a letter. These were written during the war by Tisza, and he committed the documents to Marczali. After Tisza's death, Marczali published the documents – that rehabilitated Tisza – in Hungarian and English. In his writings between 1919 and 1934, the historian also took part in the construction of the Tisza cult and the cult of József Ferenc. His standpoint was legitimist. In his views on the World War nothing changed. He continued to believe that Trianon's strictness was based, among other things, on a misunderstanding of István Tisza's true political intentions and role. He believed in the possibility of a peaceful revision. He mainly counted on the help of Great Britain and the United States of America. After the publication of his book *How the Great War Was Made?* in 1923, he published his views in longer newspaper publications. In these publications, he no longer spoke to historians, but to the public. In his articles, he repeated the most of his claims between 1914 and 1918. So, stepping out of the role of historian, he tried to be the saviour of Hungary in his own way.